

MUHATTİE-MUSAVVİBE (İCTİHADÎ ÇÖZÜMLEMELERDE DOĞRUNUN TEK OLUP OLMADIĞI) TARTIŞMASINDA MEŞHUR DÖRT MEZHEP İMAMI HANGİ GÖRÜŞÜ BENİMSEDİ?

Dr. M. Rahmi TELKENAROĞLU*

Which of the View the Four Leading Imams Have Held in the Discussion of Muhattia and Musawwiba.

The jurists have differed as to whether every mujtahid can be assumed to be right in his conclusions, or whether only one of several solutions to a particular problem may be regarded as true to the exclusion of all others. At the root of this question lies the uncertainty over the unity or plurality of truth in ijtiħad. Juridical matters which are determined by a clear and definitive text, such as the obligatoriness of salâh and other pillars of the faith, the prohibition of theft, adultery, and so on. In regard to these matters there is only one truth with which the mujtahid may not differ. Shar'î matters on which no decisive ruling is found in the sources. There is much disagreement on this. Musawwiba (some of the Ash'arîs and Mu'tezilah) have held the view that ijtiħad in regard to such matters is always meritorious and partakes in truth regardless of the nature of its results. But according to Muhattia (the four leading imams and other ulema) only one of the several opposing views on a particular issue may be said to be correct. For it is impossible to say that one and same thing at the same time regarding the same person could be both lawful and unlawful.

Key words: Law, the principles of Islamic Jurisprudence, ijtiħad, true and fault, Mukhattiah and Musawwibah.

---

* D.İ.B. Selçuk Eđitim Merkezi; mr.telkenaroglu@mynet.com.

Giriş

Hukuk, toplumların karakter ve ihtiyacına paralel olarak değişim gösteren sosyal bir organizmaya benzer. İnsanların tabii gereksinimlerinin coğrafî ve tarihî faktörlere bağlı olarak değişmesi gibi hukukî düzenlemelerinin de birbirinden farklı olması kaçınılmazdır. İctihad ise bu farklı düzenlemelere cevap verecek ve hukuku statiklikten kurtaracak yegâne mekanizmadır. Şâri Teâlâ/Kanun koyucu, hukuku ilgilendiren her olay için bir nas koymadığına göre, icthad zaman içinde ortaya çıkan yeni hadiselerle çözüm getirmek için fıkıh bilginlerinin başvuracağı kişisel bir muhakeme (*personal reasoning*) unsuru olarak, yeryüzünde insan hayatı sürdüğü müddetçe kalmaya devam edecektir. Diğer taraftan icthad, İslam hukukunun akademik özgürlüğe verdiği önemin göstergesi ve İslam âlemini içinde bulunduğu düşünce krizinden çıkarmayı sağlayacak en etkili çaredir. Müctehid dinin tespit ettiği ilkelerden hareketle, hükmü açıklananlara bakarak, hükmü açıklanmamış olayların hukukî yorumunu yapmak için akli bir araştırmaya girer ve bu konularda görüş bildirir. Bu noktada, hükmü araştırırken kullanılan değişik metotlara, hükmü belirlemede etkili olan mevcut verilere (edille-i şer'iyye), fitrat ve yetenek farklılığına bağlı olarak birbirine aykırı fer'î/ictihadî çözümlerinin ortaya çıkması gayet tabiidir. Zira insana ait yaratılış özelliklerini değiştirmenin imkânsızlığı kadar, insan zihninin faaliyet alanı olan düşünce ve yorumların ihtilaf etmesini engellemek de imkânsızdır.

Ne var ki, farklı icthad/ictihad manzumeleri arasında muayyen bir doğrunun varlığı ya da yokluğu, fer'î çözümler için doğruya tekabül eden ilâhî bir yasanın bulunup bulunmadığı, ictihadî her bir çözümleme için «doğru/muşb» nitelemesinin kullanılıp kullanılmayacağı ve yetkin bir merciden (müctehid) sadır olan icthad hakkında «yanılma/hata» ifadelerinin uygun olup olmadığı gibi, İslam hukukunda icthadın bilgisel değeriyle yakından ilgili sorular İslam hukuk bilginlerini daima meşgul etmiştir. Mezkûr sorular karşısında fıkıh usûlü âlimleri, genel olarak "*Musavvibe*" ve "*Muhattie*" isimleriyle anılan iki farklı yaklaşım sergilemişlerdir. Ehlin-den sadır olması şartıyla her bir icthadın doğru sayılacağını benimseyenler "*Musavvibe*"; tam tersine bunlardan sadece birisinin doğru olma ihtimali taşıdığını söyleyenler ise "*Muhattie*" olarak isimlendirilmektedir.

"*Tasvibu'l-müctehidîn* (ictihadî çözümlerinin doğrulanması/yanlışlanması) konusu içerik olarak fukahâ ve usûlcüler arasında tartışmaya sebep olan konuların ilkidir." denilse mübalağa edilmiş olmaz.¹ usûl kitaplarının birçoğunda icthad bahislerinin ilk konusu olması, hatta kimisinde bu bahislerin yarısını teşkil edecek kadar uzun işlenmesi ve usûlcülerin konuyla ilgili kullandıkları ifadelerden konuya verilen önem rahatlıkla anlaşılabilir.

¹ "Bu mesele, her meseleden ziyâde ulemâ-i İslam arasında ihtilafî mücib olmuş bir meseledir." Seyyid Bey, *Usûl-i fıkıh Cüz-i Evvel: Medhal*, İstanbul 1333, s.184.

lir. Mesela Eşarîlerin sultanı lakabıyla anılan **Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî**'ye ait (v.478/1085) "*et-Telhîs*" adlı eserde, sözü edilen tartışma ictihad bahsinin ilk konusu olmakla birlikte bu bahsin yarısını oluşturmaktadır.² Meşhur Şâfiî fakih **Tâcuddîn es-Sübki** (v.771/1370) "*el-İbhâc*"ta konunun önem ve karmaşıklığına "*Bu mesele büyük bir problemdir.*"³ diyerek dikkat çekmektedir. Son dönem İslam hukukçularından **Mehmed Seyyid Bey** (v.1925) ise fıkıh usûlüne dair eserinde konuya başlarken "*Meselenin ehemmiyet-i fevkalâdesi derkâr bulunduğundan evvelâ ulemânın efkâr-ı muhtelifesini sonra da mülâhazât-ı âcizânemizi beyan edeceğiz.*"⁴, konuyu bitirirken de "*Bahsini tahlil ve muhtevî olduğu mesâilı ayrı ayrı tetkik edelim derken sözü pek ziyâde uzattık. Lakin mesâil-i fihhiyyenin mahiyet-i şer'iyyelerini ve nazar-ı şeriatteki mevkilerini hakkıyla takdir etmek bu bahsin muhtevî olduğu hakâiki idrake vâbeste olduğundan bu bahse dair ne kadar söz söylene, ne kadar tafsîlât-ı mütemmîme verilse becâdir.*"⁵ demektedir.

Doğrunun tek olup olmadığı probleminin alanını belirlemeye yönelik olarak telaffuz edilen bütün kullanımlara rağmen tartışmanın içeriğini yansıtan temel kavramın "*tasvîbu'l-müctehidîn* (müctehidlerin doğrulanması)" olmasından hareketle tartışmanın sahasının da hukukî yoruma açık ictihadî konular (müctehedât) olduğunda şüphe yoktur. "*şer'iyât*", "*fihhiyyât*", "*furu'ât*" ve benzeri ifadeler de bu manayı yansıtan diğer terimlerdir.

I. Kavramsal Çerçeve ve İlgili Terimler

A. İctihad

İlk dönemde "ictihad" (الإجتihad) terimi, **Şâfiî** (v.204/819) ve sonrası fu-kahânın kullanımından daha özel bir içeriğe sahipti. Bu dönemde ictihad, "*hakkaniyetli ve ihtiyarî hüküm, uzman görüşü*" anlamlarına gelmekteydi.⁶

İctihad sözlükte "*elde edilmesi güç bir şeyi elde etmek için elden gelen bütün çabayı sarf etmek*" demektir.⁷ Bu kelime genellikle zor şeyleri elde etmek için kullanılan bir kelimedir. Bu yüzden dilciler tarafından, ictihad kelimesinin kaya gibi ağır şeyleri kaldırmak için kullanılmasına rağmen hafif maddeleri kaldırmak için kullanılmayacağı ifade edilmektedir.⁸ Fakihler de ictihad kelimesini bu anlamda kullanırlar.⁹

² Bk. Cüveynî, *Kitâbu'l-ictihâd*, Dımaşk 1407/1987, s.23-73.

³ "السؤال عظمة الخطب" Sübki, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*, Beyrut 1404/1984, III, 257.

⁴ Seyyid Bey, *a.e.*, s.185.

⁵ Seyyid Bey, *a.e.*, s.227.

⁶ Ahmed Hasen, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi* (çev. Haluk Songur), İstanbul 1999, s.142.

⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut 1410/1990, "c.h.d." md.; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, Beyrut 1414/1994, "c.h.d." md.; Râzî, *Muhtârü's-sihâh*, Beyrut 1416/1996, "c.h.d." md.

⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ min usûli'l-fikh*, Mısır 1324/1915, II, 350; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, Beyrut 1410/1990, III, 576.

⁹ Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr fî ğaribi eş-Şerhi'l-kebir*, Beyrut 1990, "İctihâd" md.; Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-funûn*, İstanbul 1404/1984, "İctihâd" md.; Mv.F. (*el-Mevsû'atü'l-fikhniyye*), Kuveyt 1414/1993, "İctihâd" md.

İctihad tabirinin yerine bazen “istinbât, fıkıh, re’y, istidlâl” gibi terimler de kullanılmaktadır.¹⁰

Usulcüler ise icthada daha ince bir tanımlama yaparak “fıkıh bilgisinin şer’î ve zannî bir hükme ulaşmak için elinden gelen gayreti sarf etmesidir” demektedir.¹¹ Yaygın olarak kullanılan bu tanıma ilaveten icthadın birçok tanımı yapılmıştır.

İmam Şâfiî (v.204/819) “*er-Risâle*”de icthad hakkında şunları söylemektedir: “*Her hâdise hakkında ya ona ait bir hüküm veya hak olan hükmünün yolunu gösteren bir delâlet vardır. Hâdisenin sarîh hükmü varsa buna uymak gereklidir. Eğer hâdisenin böyle bir hükmü yoksa hak olan hükmüne götüren yolun delili icthad ile aranır; icthad ise kıyastan ibarettir.*”¹²

Bununla birlikte İmam Şâfiî’nin yukarıdaki ifadeleri “Görünmeyen bir varlığı herhangi bir delâlet vasıtasıyla araştırmaktır”¹³ şeklindeki icthad tanımlaması ile birlikte düşünüldüğünde onun icthadı kıyasla sınırlamadığı anlaşılmaktadır.

Cessâs (v.370/980) icthadı “*Müctehidin araştırma ve inceleme yaptığı hususta var gücünü harcamasıdır.*”¹⁴ şeklinde tanımlamaktadır.

Gazzâlî’nin (v.505/1111) tanımı da şöyledir: “*Müctehidin şer’î hükümleri öğrenebilmek için bütün gücünü harcamasıdır.*”¹⁵

İbn Kudâme (v.620/1223) ise icthad hakkında şunu söylemektedir: “*Şer’î hükme ulaşmak için gayret sarf etmektir. Tam icthad ise, ‘daha fazla araştırmaya güç yetiremeyecek hale gelinceye kadar bu gayreti sürdürmek’ demektir.*”¹⁶

Âmidî’ye (v.631/1234) göre icthad “*Şer’î bir hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşmak için daha fazlasını yapamayacağını hissedene kadar gayret sarf etmektir*”¹⁷ **İbn Sâ’atî**’ye (v.694/1294) göre ise “*Fakihin şer’î bir hüküm hakkında zanna ulaşmak için olanca çabayı harcamasıdır.*”¹⁸

Yukarıda farklı mezheplere mensup usûlcülerden vermiş olduğumuz örneklerin dışında icthada pek çok tanımlama getirilmekle birlikte bu ta-

¹⁰ Karaman, Hayreddin, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara 1971, s.17-19.

¹¹ Şirâzi, *Şerhu'l-Lüma'*, Beyrut 1408/1988, II, 1043; Teftazânî, *et-Telvîh ale'l-Tavdih li metni'l-tenkâh, Mısır ts. (Dâru'l-'ahdi'l-cedid)*, II, 117; İbn Abdışşekûr, *Müsellemü's-sübût (el-Mustasfâ ile beraber)*, Mısır 1324/1906, II, 362.

¹² Şâfiî, *er-Risâle* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Beyrut ts. (el-Mektebetü'l-'ilmiyye), s.477.

¹³ Şâfiî, *a.e.*, s.501. طلب عين قائمة معية بدلالة

¹⁴ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (thk. Uceyl Câsim en-Nesemî), İstanbul 1994/1414, IV, 11.

¹⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 350.

¹⁶ Gazzâlî, *a.e.*, II, 576; İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*, Riyâd 1424/2003, III, 575.

¹⁷ Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, Beyrut 1405/1985, IV, 396.

¹⁸ İbn Sâ’atî, *Nihâyetü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, Beyrut 1425/2004, s.276.

nımların bulunduğu ortak nokta; “şer’î-zannî hükümleri elde etmek için müctehidin çaba harcamasıdır.”

Bu tanımlara göre namazın vâcib olması, beş vakit olması gibi konular zorunlu bir bilgi neticesi olduğundan ictihad kapsamında değildir. Kat’î bir delille bilinen şer’î bir hükmü bilmek de ictihad olarak nitelenemez.

Özetle “ictihad” nassın bulunması halinde bu nassın lafız ve manasından hareketle, nassın bulunmadığı durumda da *kıyâs*, *maslahat*, *ıstışâb* gibi çeşitli istinbât metotları kullanarak şer’î bir hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşma çabasının adıdır.¹⁹

B. Hata ve Savab

Hata (الخطأ), «bir iş yaparken vuku bulan yanlışlık, hedefini ve doğruyu tutturamama» anlamına gelir. Hata kelimesi, hem “doğruya ve hakikate ulaşmak” anlamındaki **savâb**’ın (الصواب)²⁰, hem de “bir şeyi bilerek ve kastederek yapmak” manasına gelen **amd**’ın (العمد) karşıtı olarak kullanılır.²¹ Ahtae fiilinden türeyen «**muhtî**» محطی kelimesi ictihadla ilgili bir konuda kullanıldığında “doğruyu kastettiği halde başka bir şeye ulaşan, yanılan müctehid” için yani “**musîb**” مصیب kelimesinin karşıtı olarak kullanılmaktadır.²² “Savâb” kelimesinin if’âl babında ism-i fâili olan “*musîb*” tabiri “okçunun hedefi tutturması” şeklindeki kelime grubundan esinlenerek, “*isâbet*” masdarından türetilerek terimleşmiştir.²³

Hata, “fiilde hata” ve “kasıttta hata” olmak üzere iki şekilde meydana gelebilir. Fiilde hatanın sebebi güçsüzlük, kasıttta hatanın sebebi ise bilgisizliktir.²⁴ Bu durumda müctehidin hatası “kasıttta hata” sınıfına girmektedir. Hata kelimesi müctehide, ictihadı neticesinde şer’î hükmü bilememesi ve bilgisizliği sebebiyle hükme ulaşamaması sebebiyle izafe edilmektedir.

Hata kelimesinin “günah” için, **ahtae** kelimesinin ise “doğruyu bula-mama” anlamı için kullanıldığını söyleyen dilciler olsa da, her iki kelimenin de hem kasten işlenen günahlar, hem de kasıtsız olarak düşölen yanlışlıklar için kullanıldığı bir gerçektir.²⁵ Müctehid için “**muhtî** (hata eden)” ifadesi kullanılmaktan kaçınılarak “*Her müctehid musîbtir.*” denilmesinin altında yatan sebeplerden birisi de “muhtî” kelimesine “günah işleme” anlamının

¹⁹ Apaydın, Yunus, “İctihad”, *DİA*, XXI, 432.

²⁰ İbn Emiri’l-Hâc, *et-Takrîr ve’l-tahbîr*, Beyrut 1999/1419, III, 397.

²¹ Apaydın, “Hata”, *DİA*, XVI, 437. Ayrıca bk. Feyyûmî, *el-Misbâhu’l-münîr*, “h.t.e” md.; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, “h.t.e” md.; Münâvî, *et-Te’ârîf* (et-Tevkîf ‘alâ ümmehâtî’t-te’ârîf), Beyrut 1410/1990, “h.t.e” md.

²² Bk. Râzî, *Muhtârü’s-sihâh*, “s.v.b.” md.; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, “s.v.b.” md.; Zebîdî, *Tâcu’l-‘arîs*, “s.v.b.” md.

²³ Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli’l-fikh*, Beyrut 1421/2000, IV, 308.

²⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû’u’l-fetâvâ* (Haz. Muhammed b. Abdurrahmân), by. ts, XX, 19-20.

²⁵ İbn Teymiyye, a.e., XX, 21.

yüklenilmesidir.²⁶ Bu noktadan hareketle **Ebu Hanîfe'nin** (v.150/767) "*Her müctehid musîbtir, Allah katında doğru ise tektir.*"²⁷ ifadesi de müctehidin yaptığı icthadî yanılmalarla günah kazanacağı vehmini savmak için söylenmiş bir söz olarak değerlendirilebilir.

C. Hak ve Hüküm

Hüküm (الحكم) sözlükte «iyileştirmek amacıyla engellemek, düzeltmek, karar vermek» anlamlarında mastar, «ilim, derin anlayış, siyâsî hâkimiyet, karar ve yargı» anlamlarında isim olarak yer alır.²⁸ Fıkah usûlünde şer'î hüküm "*Şâri'in mükelleflerin fiillerine ilişkin hitabı ya da bu hitabın eseri*" olarak tanımlanır.²⁹ Bu terimin, modern hukuk ve ahlak felsefesindeki "*değer yargısı*" ve "*norm*" kavramlarına karşılık geldiği söylenebilir.³⁰

Şer'î delillerden çıkarılan hükümler konusu, İslam hukuk usûlünün delillerden sonra en önemli konularından birisidir. İslam hukukunda şer'î hükümleri koyma yetkisinin Allah'a ait olduğunda, şer'î hükümlerin menşei anlamında tek hâkimin Allah ve O'nun ilâhî iradesi olduğunda görüş birliği vardır.³¹ Allah'a nispet edilen bu hüküm, batılın karışmadığı ve "*hak*" olan hükümdür. Müctehide nispet edilen hüküm ise hakîkî değil, müctehidin kendi değer yargısını ifade eden zâhirdeki hükümdür ve müctehid Allah'ın hükmüne mutabakat edememesi halinde mazur görülmüştür.³²

Mu'tezile'nin Musavvibe görüşüne temayül etmesinde hükmün hâdis olduğuna (sonradan yaratıldığına) olan inançlarının etkili olduğu ifade edilmiştir. Buna karşın "*tasvîb*" (bütün icthadî görüşlerin doğru olduğu) görüşünün Eşarîler tarafından savunulmasının onların usûl ilkelerinden birisi olan "*hükmün kadîm olması*"yla uyuşmadığı varsayılmaktadır.³³ Ancak bazı usûlcüler aslında bu iki ilke, yani icthadî bütün görüşlerin isabet ettiği nazariyesi ile hükmün ezeli olduğu düşüncesi arasında bir aykırılığın bulunmadığını belirterek mezkûr çelişkiye bazı açıklamalar getirmişlerdir. **Kemâlüddîn İbnü'l-Hümâm** (v.861/1456), Musavvibe ekolünün en önemli isimlerinden **Ebubekr el-Bâkallânî'nin** (v.403/1013) "*Allah müctehidlerin neye hükmedeceklerini bildiği için bütün müctehidlerin icthadî yorumları kadîm*

²⁶ İbn Teymiyye, a.e., XX, 22-24.

²⁷ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, Beyrut 1421/2001, s.407; Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr 'an usûli Fahrîlislam el-Pezdevî*, Beyrut 1414/1994, IV, 32; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemu's-sübût*, II, 381; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki 'ilmi'l-usûl*, Beyrut 1414/1993, s.436.

²⁸ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "h.k.m." md.; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, "h.k.m." md.

²⁹ Hallâf, Abdulvahhâb, *İlmi usûli'l-fikh*, İstanbul 1984, s.112 vd.; Zeydân, Abdülkerim, *el-Vecîz fi usûli'l-fikh*, Tahran 1415/1995, s.25; Şa'bân, Zekiyyuddîn, *Usûlu'l-fikhi'l-İslâmî*, by ts, s.217-220.

³⁰ Başoğlu, Tuncay, *Hicri Beşinci Asır Fıkah usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001, s.49.

³¹ Beyânûnî, Muhammed Ebu'l-Feth, "*Hüküm*", *DİA*, XVIII, 466.

³² Teftazânî, *et-Telvîh ale'l-Tavdîh*, II, 122.

³³ İsnêvî, *Nihâyetü's-sül*, III, 400; İbn Emîrî'l-Hâc, *et-Takrîr ve'l-tahbîr*, III, 388.

bir hükme delâlet ediyor” görüşünde olduğuna temas etmektedir.³⁴ **Teftazânî** (v.793/1390) ise, konuyla ilgili olarak “Allah’ın sıfatlarının kadîm ve ezeli olması, taalluk ettikleri şeylerin de kadîm ve ezeli olmalarını zorunlu kılmaz, bunların taalluk ettiği şeyler hâdistir”³⁵ diyerek iki ilke arasında uyumsuzluğun bulunmadığını vurgulamaktadır. Mütekaddim Hanefî usûlcü **İbn Abdışşekûr**’a (v.1119/1707) göre ise bu çelişki şöyle giderilebilir: “Musavvibe’nin, müctehidin zannını Allah’ın hükmünden ibaret görmesi Eş’arîlerin kelâm sıfatının kadîm olması hakkındaki görüşlerine aykırı değildir. Zira bu ikisi arasındaki ilişki ‘ilim ve malûm’ arasındaki bağlantıya benzer. İlmin kadîm olması ile malûmun hâdis olması birbirine zıt değildir; kelâm kadîm olsa da onun taallukâtı icthadın hudûsuyla (icthadın ortaya çıkmasıyla) meydana gelmektedir.”³⁶

Hak (الحق) kelimesi ise sözlükte “gerçek, sabit ve doğru olmak, gerekmek; bir şeyi gerçekleştirmek; bir şeye yakînen muttali olmak” anlamlarında mastar, “gerçek, sabit, doğru, varlığı kesin olan şey” anlamlarında isim olarak kullanılmaktadır.³⁷

Fıkıh usûlünde bu terimin kullanılışı “hukuk düzenince bahşedilen yetki”, “Şâriin kişiler için tanıdığı yarar”, “hukukun yetki ve yükümlülük olmak üzere benimsediği aidiyet” şeklinde tanımlı yapılan hukukî anlamlardan tamamen farklı ve teknik tanımlardan uzak lügat ve örf düzeyinde kaldığı söylenebilir.³⁸

İslamî kaynaklarda genel olarak “vakiyaya mutabık olan hüküm” anlamında söz, inanç, din ve mezhepler için kullanılmakta olan bu terimin zıddı “bâtıl”dır. “**Sıdk**” kelimesinden farkına gelince, “sıdk” kelimesinin sadece söz için kullanılıp daha özel bir ıstılah olmasıdır. **Seyyid Şerif el-Cürcânî**-ye (v.816/1413) göre bir hükmün, hak olması ile sıdk olması arasında şöyle bir fark bulunmaktadır: Hükmün vâkıyaya uygunluğuna “sıdk”, vâkıyanın hükme uygunluğuna ise “hak” denilir.³⁹

Râğib el-İsfehânî (v.565/1169), “hak”kın asıl manasının “mutâbakat ve muvâfakat (uyum, uygunluk)” olmakla birlikte dört yan anlamda kullanıldığını âyetlerden örnekler vererek açıklar:

1. Hikmete uygun yaratan Allah,
2. Hikmete uygun yaratılan varlık,

³⁴ İbnu’l-Hümâm, *et-Tahrîr fî usûli’l-fikh* (et-Tahrîr ve’t-Tahbîr içinde), Beyrut 1419/1999, III, 388-389.

³⁵ Teftazânî, *Şerhu’l-Akâid*, İstanbul 1991, s.94.

³⁶ İbn Abdışşekûr, *Müsellemü’s-sübût*, II, 380.

³⁷ Cevherî, *es-Sihâh tâcu’l-lüğa ve sıhahi’l-Arabîyye*, Beyrut 1410/1990, “h.k.k.” md.; Zemahşerî, *Esâsu’l-belâğa*, Beyrut 1409/1989, “h.k.k.” md.; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, “h.k.k.” md.; Çağrıncı, Mustafa, “Hak”, *DİA*, XV, 137.

³⁸ Bardakoğlu, Ali, “Hak”, *DİA*, XV, 140.

³⁹ Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta’rîfât*, Beyrut 1411/1990, “h.k.k.” md.

3. Aslına uygun inanç ve bir şeyi olduğu hal üzere bilme,

4. Gereken şekilde, miktarda ve zamanda meydana gelen söz ve fiil.⁴⁰

Diğer taraftan “*hüküm*” ile “*hak*” arasında işlem-kaplam (umum-husus) ilişkisi bulunmaktadır. Yani yargı bildiren her tür önermeye “*hüküm*” denirken bunların arasından nefsü'l-emre (var olana, aslına) uygun olan doğru önermelere ise “*hak*” denir. Bu doğru önermeler zihni ise sadece “*hak*” kelimesi kullanılır, kavli ise “*sıdk*” ve “*hak*” her ikisi de kullanılabilir. Zihni önermeler (inançlar, kanaatler, görüşler) için “*sıdk*” kelimesi kullanılmaz.

Tasvîbu'l-müctehidîn tartışmasını işleyen usûl-ü fıkıh eserlerinde sıkça rastlanan ve yukarıda da temas edildiği gibi “*hak*” kelimesiyle açık bir bağlantısı olan diğer bir terim “*nefsü'l-emir*” (نفس الأمر)>dir. Nefsü'l-emir; bir şeyin/durumun kendisi, aslı, hakikati, özü anlamına gelir.⁴¹ *Nefsü'l-emir bilgisi* ise “Bir şeyin künhünü bilmek, öze yönelik bilgi” demektir.⁴² Emr kelimesi “her türlü varlık, şey” demek olup, nefsü'l-emir bir şeyin kendisi anlamında kullanılmaktadır. Örneğin “*Bir şey nefsü'l-emirde vardır*” cümlesinden, o şeyin zâtında ve gerçekte var olduğu anlaşılır. “Zâtında var olması” ise düşünenin veya hükmü verenin düşüncesine bağlı olmaksızın dış dünyada bir varlığının bulunması demektir.⁴³

D. Muhattie ve Musavvibe

Bu iki terim, tartışmanın tarafları etrafında şekillenen usûl-ü fıkıha ait özel terimlerdir. usûlcüler arasında hicrî II. asırdan bu yana, bahse konu olan tartışmanın birbirine muhalif iki grubu “*Muhattie* (المخاطبة)» ve “*Musavvibe* (المصوِّبة)» adlarıyla anılmıştır.⁴⁴ Müctehidlere hatanın ne oranda nispet edilmesi gerektiği ya da nispetinin doğru olup olmadığı gibi teorik bir problemin fıkıh usûlü edebiyatındaki karşılığı “*tasvîbu'l-müctehidîn*”⁴⁵ meselesidir. Her şeyden önce fıkıh usûlü eserlerinde kullanılan bu kelime ve terimlerin sözlük anlamlarını vermek gerekmektedir:

Tasvîb (التصويب) kelimesi sâbe صاب fiilinin tef'îl babından⁴⁶ masdarı,

⁴⁰ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986, “h.k.k.” md.

⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “n.f.s.” md.; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ahkara 1999, s.818.

⁴² Cürcânî, *et-Ta'rifât*, “n.f.s.” md.

⁴³ Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâtî'l-funûn*, “n.f.s.” md.

⁴⁴ Bk. Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 33.

⁴⁵ Tartışma fıkıh usûlü eserlerinin dördüncü konusu olan “İctihâd ve Taklîd” bölümünde “*Bâbun fi Tasvîbi'l-müctehidîn* (Müctehidlerin tasvibi hakkındadır)”, “*Hel küllü müctehidîn musîbun?* (Bütün müctehidler musîb midir?)”, “*el-Kavlü fi isâbeti'l-müctehidîn* (Müctehidlerin [doğru hükme] isabet ettiklerine dair)” gibi başlıklar altında incelenmektedir.

⁴⁶ Bazı fiilerin “tef'îl” kalıbında kullanıldığında bir şeye “nispet etme” anlamı kazandığı sarf kitaplarında ifade edilmektedir. Tekfîr (küfre nispet etme/kâfir olduğunu söyleme), tekzîb (kizbe nispet etme/yalancı olduğunu söyleme), tadlîl (dalâlete nispet etme/dalâlette olduğunu söyleme) gibi tef'îl babından masdarlar buna örnek verilebilir. Râcîhî, *et-Tatbîku's-sarfî*, Beyrut 1426/2004, s.35.

olup bu bapta anlam kaymasına uğrayarak “doğruya nispet etmek, doğru olduğunu söylemek” anlamlarını kazanmıştır. Bir kişi için صَوَّبَهُ denilmesi “doğru yaptığını, doğruya isabet ettiğini ona söyledim” anlamına gelir.⁴⁷ Ayrıca bu fiil yine tef’îl babında صَوَّبَ رَأْسَهُ “başını eğdi.”, صَوَّبَ الْفَرَسَ “atı koşuya salıverdi.” cümlelerinde olduğu gibi “eğmek” ve “salıvermek anlamlarına da gelmektedir.⁴⁸ Tahtie ya da tahtî olarak iki şekilde gelen خَطَأً fiilinin mastarı da aynı anlam kaymasıyla «hata nispet etmek, hatalı olduğunu söylemek» anlamlarına gelir.⁴⁹ Arapçada tasvîb ve tahtie kelimeleri birlikte şu cümle terkiibiyle sıkça kullanılmaktadır; “إِنْ أَخْطَأْتُ فَخَطَأَ نِي وَإِنْ أَصَبْتُ فَصَوَّبْتَنِي” (Hata edersem hatamı söyle, doğru yaptığım taktirde de doğru olduğumu söyle!)⁵⁰

Fıkıh usûlüne *Musavvibe* ve *Muhattie* olarak giren kelimeler cemaat/fırka/taife gibi grup manası taşıyan müennes bir isme sıfat olarak geldiğinde, *Musavvibe*; “müctehidlerin ictihadî çözümlmelerinin hepsini doğru bulan bilginler”, *Muhattie* ise; “müctehidlerin ictihadî çözümlmelerinden birini doğru, diğerlerini hatalı bulan bilginler” anlamı taşıyan fıkıh usûlüne özgü ıstılahlar olarak karşımıza çıkar. Daha geniş bir ifadeyle *Musavvibe*; “ictihadî konularda Allah katında muayyen bir doğru olmayıp, doğru, müctehidin zannından ibarettir ve bütün müctehidler doğruya isabet etmiştir.” şeklinde bir kanaate sahip iken *Muhattie*; “ictihadî konularda Allah katında muayyen bir doğru bulunup müctehidin bu doğruya ulaşmak için elinden geleni yapması gerekir ve müctehidler arasında doğruyu bulan sadece birisidir, diğerleri yanılmıştır” görüşünü benimsemektedir.

İctihadda doğrunun tekil/çoğul olması meselesinde ortaya konan ve görüşleri yukarıda kısaca belirtilen bu iki ana ekolün alt dalları ise **Gazzâlî**'ye (V.505/III) göre şöyledir⁵¹:

İctihadî bir meselede ve müctehid henüz ictihad etmeden önce;

I. “Allah katında muayyen bir hüküm yoktur ve doğru birden fazladır”: Bu görüş sahiplerine **MUSAVVİBE** denilmekte olup iki kısıma ayrılır;

A. Bu farklı doğrular Allah katında eşittir (**Birinci görüş**),

B. Bu farklı doğrulardan biri Allah katında doğruya daha yakın ve daha üstündür (**İkinci görüş**).

II. “Allah katında muayyen bir hüküm vardır ve doğru tektir”: Bu görüşte olanlar **MUHATTIE** olarak adlandırılır. Bu ekol de kendi içinde görüş ayrılığına düşmüştür;

⁴⁷ Râzî, *Muhtârü's-sihâh*, “s.v.b.” md.; Feyyûmî, *el-Mısbâhu'l-münîr*, “s.v.b.” md.

⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, “s.v.b.” md.

⁴⁹ Cevherî, *es-Sihâh*, “h.t.e.” md.; İbn Manzûr, *a.e.*, “h.t.e.” md.

⁵⁰ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, “h.t.e.” md.

⁵¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 363-364.

A. Bu hükme delâlet eden bir delil yoktur (Üçüncü görüş),

B. Bu hükme delâlet eden bir delil vardır;

1. Bu delil kat'îdir:

a. Hata eden müctehid günahkâr olur (Dördüncü görüş),

b. Hata eden müctehid günahkâr olmaz (Beşinci görüş).

2. Bu delil zannîdir:

a. Müctehid bu zannî delile isabetle yükümlüdür (Altıncı görüş),

b. Müctehid bu zannî delile isabetle yükümlü değildir (Yedinci görüş).

Bazı eserlerin **Muhattie-Musavvibe** tartışmasıyla ilgili bölümlerinde⁵² referans olarak alınan Gazzâlî'ye ait yukarıdaki tasnif şüphesiz bağlayıcı nitelikte değildir. Bu tasnifin eksik yönlerine şu şekilde temas edilebilir:

a. Bu sınıflamada "*Hükme delâlet eden bir delil yoktur.*" diyenlerin (üçüncü görüş) kim olduğu belirsizdir.⁵³ Bu görüşün sahipleri Muhattie'den bir grup olarak zikredilmekte fakat Cessâs (v.370/980) örnek verilmektedir.⁵⁴ Cessâs'ın ise Musavvibe'den olduğu kesindir.⁵⁵

b. Aynı şekilde "*delil kat'îdir*" diyenler arasında "*Hata eden müctehid günahkâr olmaz.*" diyenlerin (beşinci görüş) kim olduğu belirsizdir.⁵⁶

c. Müctehidin zannî delili bulmakla mükellef olup olmaması noktasındaki Muhattie'nin kendi içindeki tartışmanın kimler tarafından temsil edildiğiyle ilgili somut örnek ve isimlerin bulunmaması tartışmanın bu kısmının talî olduğunun göstergesidir.

d. "*Allah katında muayyen hüküm yoktur.*" diyen Musavvibe, mücte-

⁵² Seyyid Bey, *Medhal*, s.186-187; Dönmez, İbrahim Kafi, "*İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı*", usûl: İslam Araştırmaları, sy. 1 (2004, Ocak-Haziran), s.36-37.

⁵³ "*Musib tektir, fakat buna delil yoktur; doğru olan hüküm, define gibi gizli bir şey olup müctehid onu tesadüfen bulur*" gibi bir görüşten bazı usûlcüler bahsetmektedir. Lakin bu görüşün kimler tarafından savunulduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Örneğin Bk. Kelvezânî, *et-Temhid*, IV, 336; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 414; Ermevî, *et-Tahsil mine'l-mahsûl*, Beyrut 1408/1988, II, 291; Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, Beyrut ts. (Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî), s.503; Sübkî, *el-İbhâc*, III, 260; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh*, Beyrut 1421/2000, IV, 539. Ebu'l-Hattâb el-Kelvezânî bu düşüncenin yanlışlığını birkaç maddede delilleriyle izah etmektedir. Bk. Kelvezânî, *a.e.*, IV, 336-338.

⁵⁴ Apaydın, "*İctihad*", *DİA*, XXI, 442.

⁵⁵ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, IV, 325-331, 365.

⁵⁶ Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 361. usûlcüler, delil kat'î olduğu halde hata eden müctehidi günahkâr görmeyen görüşe "kîle" (denildi) ifadesiyle temas etmekle bu görüşün zayıflığına ima etmektedir. Bk. İbnu'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, IV, 390.

hidlerin zannını ictihad sonrası hüküm kabul etmektedir. Bu hükme müctehid delilsiz ulaşamayacağına göre Muhattie için yapılan “*Hükme delâlet eden bir delîl vardır/yoktur.*” şeklindeki ilk ayırım Musavvibe için de yapılabilir.

Bu durumda üçüncü ve beşinci görüşlerin ele alınmasında pratik bir fayda bulunmamaktadır. Altıncı ve yedinci görüşlerin arasındaki ihtilafın ise ictihadî çözümlemelerde doğrunun tek olup olmadığı problemi ile doğrudan ilgili olmaması ve hakikî değil lafzî bir görüş ayrılığı olması sebebiyle bu görüş sahiplerine müstakil bir başlık verilmeyecektir. Her şeyden önce, fıkıh usûlü kitaplarının tamamında “*tasvîbu'l-müctehidîn*” tartışmasıyla ilgili ortak noktalar göz önünde tutulduğunda tartışmanın taraflarıyla ilgili sınıflamayı şu şekilde kurmak mümkündür:

I. MUHATTIE : Bu ekolü benimseyen âlimler iki alt grupta incelenebilir;

A. Hata Eden Müctehidi Günahkâr Gören Muhattie: Bu gruba giren âlimler furûu usûl konularıyla aynı konumda değerlendirerek, furû konularında aklî konularda olduğu gibi, doğru tek olup bu doğruya işaret eden delilin kat'î ve hata eden müctehidin günahkâr olup, ictihadında yanlış müctehidin mazûr olmadığını savunmaktadırlar.⁵⁷

B. Hata Eden Müctehidi Mazur Gören Muhattie: Bu grupta yer alan âlimlerce fikhî meselelerde belirli bir şer'î hüküm vardır ve doğru olan ictihadî görüş tektir. Doğru olan hüküm müctehidin zannından ibaret olmadığı gibi birden fazla da değildir. Doğru olan hükme isabet eden müctehid musîbtir; isâbet edemeyen ise muhtûdir. Şu kadar var ki, Allah katında müteayyin olan o şer'î hükmün bizim tarafımızdan kesin olarak bilinmemesi sebebiyle hangi müc-

⁵⁷ **Hata Eden Müctehidi Günahkâr Gören Muhattie'nin görüşü için bk.** Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, Beyrut 1403/1983, II, 380; Şirâzî, *el-Lüma' fi' İlmi'l-Usûl*, Dımaşk 1992/1413, s.260; a.m.lf., *Şerhu'l-lüma'*, Beyrut 1408/1988, II, 1051; Cüveynî, *Kitâbu'l-ictihâd*, s.28; Sem'ânî, *Kavâtü'u'l-edille*, Beyrut 1418/1997, II, 309; Kelvezânî, *et-Temhîd*, IV, 311; İbn Akîl, *el-Vâdih fi usûli'l-fikh*, Beyrut 1999/1420, V, 357; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 361; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 412; Ermevî, *et-Tahsîl*, II, 291; Karâfî, *Tenkîhu'l-fusûl fi ihtisârî'l-Mahsûl fi'l-usûl*, Beyrut 1418/1997, s.344; İbn Sâ'atî, *Nihâyetü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, Beyrut 1425/2004, s.278; Safiyyuddîn el-Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl fi dirâyeti'l-usûl*, Mekke 1416/1996, VIII, 3848; Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s.503; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 34; Sübkî, *el-İbhâc*, III, 259; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl fi şerhi Minhâci'l-usûl*, Beyrut 1999/1420, III, 399-400; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîr*, IV, 535; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, III, 389; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 379.

tehidin isâbet, hangisinin hata etmiş olduğunu yakînen bilemeyiz.⁵⁸ Âlimlerin cumhûru, müctehidin sonuçta doğruyu bulsun veya bulmasın, gerçekleştirdiği ictihad faaliyetiyle uhrevî açıdan sorumlu olmayacağı kanaatindedir.⁵⁹ Ancak müctehidin ictihadda taksîr/ihtmal göstermesi hâli, bu genel kurallın haricinde olup hata eden müctehidi sorumlu hâle getirmektedir.⁶⁰ Yine cumhura göre hata eden müctehidin tesis ettiği yargılama hükmü de bozulamaz.⁶¹

II. MUSAVVİBE : Bu öğretiyi benimseyen İslam bilginleri de ikiye ayrılır;

A. İtikatta Musavvibe: “Her müctehidin musîb olması” düşüncesi- ni çok geniş bir sahaya yayarak, dînin temel inanç esaslarında (usûlü'd-dîn) ictihad⁶² eden herkesin musîb olacağını iddia etmektedir.⁶³

B. Furûda Musavvibe: Bu görüşte yer alan âlimler de iki gruba ayrılmaktadır;

⁵⁸ Hata Eden Müctehidi Mazur Gören Muhattat'ın görüşü için bk. Debûsi, *Takvîmu'l-edille*, Beyrut 1421/2001, s.409; İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, Beyrut 1424/2004, II, 65-66; Ebu Ya'lâ el-Ferrâ, *el-'Udde fi usûli'l-fikh*, Beyrut 1423/2002, II, 416-417; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, Riyad 1417/1996, II, 114-127; Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl*, Tunus 1405/1985, II, 622-623; Şîrâzî, *el-Lüma'*, s.259; a.mlf., *Şerhu'l-lüma'*, II, 1046; a.mlf., *et-Tebşıra*, *et-Tebşıra fi usûli'l-fikh*, Dimaşk 1403/1983, s.498; Cüveynî, *Kitâbu'l-ictihâd*, s.29 vd.; Sem'ânî, *Kavâtü'u'l-edille*, II, 309 vd.; Kelvezânî, *et-Temhîd*, IV, 310; İbn Akîl, *el-Vâdih*, V, 356; Üsmendî, *Bezlü'n-nazar fi'l-usûl*, Kâhira 1412/1992, s.694; İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzur*, s.411; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 413 vd.; Ermevî, *et-Tahsil*, II, 291; Safiyuddîn el-Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl*, VIII, 3846 vd.; İbn Sâ'atî, *Nihâyetü'l-vusûl*, s.279; Tûfî, *Şerhu Muhtasarî'r-Ravda*, Beyrut 1410/1990, III, 602; Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s.497; Abdülazîz el-Buhârî, a.e., IV, 34; Sübkî, *el-İbhâc*, III, 257; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, III, 399-400; Teftazânî, *et-Telvîh ale'l-tavdîh*, II, 118; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhît*, IV, 528; Şâtübî, *el-Muvâfakât fi usûli'l-ahkâm*, Beyrut ts. (Dâru'l-fikr), IV, 63; İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, Mısır 1292/1875, s.289; Molla Hüsrev, *Mir'âtu'l-usûl fi şerhi Mirkâtü'l-vusûl*, Kahire 1262/1845, II, 465; İbnu'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, III, 389-390; İbnü'n-Neccâr, *Şerhu Kevkebi'l-münîr el-müsemmâ bi'l-Muhteber el-Mühteker*, Riyad 1413/1993, IV, 489; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 381; Seyyid Bey, *Medhal*, s.186; Tavânî, *el-İctihâd ve medâ hâcetinâ ileyhi fi hâze'l-'asr*, Mısır ts. , s.215; Ebu Süleymân, *el-Fikru'l-usûlî dirâsetün tahlîliyye nakdiyye*, Cidde 1404/1984, s.355.

⁵⁹ Debûsî, a.e., s.415; Serahsî, *el-Usûl*, Beyrut 1426/2005, I, 14; Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, Beyrut 1401/1981, XII, 14; Beydâvî, *el-Minhâc* (el-İbhâc fi şerhi'l-minhâc içinde), Beyrut 1404/1984 III, 257; Teftazânî, a.e., II, 121; a.mlf., *Şerhu'l-'Akâid*, s.79-80; İbnu'l-Lahhâm, *el-Muhtasar fi usûli'l-fikh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Beyrut 1421/2000, s.236-237; İbnü'n-Neccâr, a.e., IV, 489; İbn Abdîşşekûr, a.e., II, 379; İzmîrî İsmail Hakkî, *İlm-i Hilâf*, İstanbul 1341/1921, s.256.

⁶⁰ Bâcî, a.e., s.623-624; İbn Kudâme, a.e., s.411; İbnu'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, IV, 492; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, s.437-438.

⁶¹ Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, II, 1051; Râzî, *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fikh*, Beyrut 1408/1988, II, 504; Ermevî, *et-Tahsil*, II, 291; Karâfî, *Tenkîhu'l-fusûl*, s.346; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, III, 400.

⁶² İctihad “usûlü'd-dinde” ve “furûda” ictihad olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Üsmendî, *Bezlü'n-nazar*, s.694

⁶³ İtikatta Musavvibe'nin görüşü için bk. Şîrâzî, *el-Lüma'*, s.258; a.mlf., *Şerhu'l-lüma'*, II, 1043-1044; a.mlf., *et-Tebşıra*, s.496; Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fikh* (thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb), Mansûra 1418/1997, II, 860; a.mlf., *Kitâbu'l-ictihâd*, s.26-27; Sem'ânî, *Kavâtü'u'l-edille*, II, 307; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II/359-360; Kelvezânî, *et-Temhîd*, IV, 307-308; İbn Akîl, *el-Vâdih*, V, 351; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 500; İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzur*, s.413; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 409; Ermevî, *et-Tahsil*, II, 289; Karâfî, *Tenkîhu'l-fusûl*, s.344-345; Safiyuddîn el-Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl*, VIII, 3837-3838; İbn Sâ'atî, *Nihâyetü'l-vusûl*, s.278; Âlu İbn Teymiyye, a.e., s.495; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 31; Sübkî, *el-İbhâc*, III, 258; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, III, 399; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhît*, IV, 524; İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, s.288; Molla Hüsrev, *Mir'âtu'l-usûl*, II, 467; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 378. Tûfî, bu görüş için “mutlak tasvîb” ifadesini kullanmaktadır. Tûfî, *Şerhu Muhtasarî'r-Ravda*, III, 610.

1. Salt Musavvibe: İctihadî bir meselede ictihad öncesinde Allah'a ait belirli bir hüküm yoktur. Müctehidin mükellef olduğu ve ondan istenen hüküm, zannıyla ulaştığı görüştür. Doğru olan görüş de müctehidin zannından başkası değildir. Allah'ın ictihadî konulardaki muradı ve hükmü, müctehidin zannına tâbidir. Diğer bir ifadeyle Allah'ın bir müctehid ve onu taklid eden kişiler hakkındaki hükmü o müctehidin zannı ile ulaştığı hükümdür. Dolayısıyla bütün müctehidler musıbtir ve ictihadî meselelerde doğru, ihtilaf eden müctehidlerin sayısı kadar çoktur; Allah katında da hepsi eşit düzeydedir.⁶⁴ Bu ekolü benimseyen bilginler bütün müctehidlerin hakka isabetle mükellef olmalarının, ancak doğrunun taaddüdü ile gerçekleşebileceğini düşünmektedir.⁶⁵ *Salt*⁶⁶ *Musavvibe*'ye mensup bilginlere göre, ictihaddan önce hukukî bir olay için sabit olan hüküm, müctehidin ictihadının vaki olacağı bilinen hükümdür. Bir başka deyimle, ulaşılması istenen hüküm müctehidin varacağı sonuca yani öznelliğine bağlıdır.⁶⁷

2. Eşbeh Görüşü: Bu ekole göre ictihadî meselelerde belirli bir şer'î hüküm yoktur. Fakat "Eğer Şâri Teâlâ tarafından ictihadî bir meselede hüküm tayin edilecek olsaydı mutlaka bu tayin edilirdi" denilebilecek bir hüküm vardır ki bu hüküm Şâriin maksadına en çok benzeyen hükümden ibarettir. Bu sebeple ictihadî meselelerde fukahânın ortaya koyduğu muhtelif görüşlerden hepsi hak olmakla beraber aralarında eşitlik olmayıp, hangisi eşbeh olan hükme uygunluk gösterirse o görüş diğerlerinden daha doğru ve Şâriin maksadına en benzeyen görüştür.⁶⁸

Bu beş temel görüşten birinci ve ikinci görüşü benimseyen âlimler "İhtilaf eden müctehidlerden yalnız birisi isabet etmiş, diğerleri hata etmiştir,

⁶⁴ *Salt Musavvibe*'nin görüşü için bk. Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, s.408; Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl*, II, 623; Şîrâzî, *el-Lüma'*, s.259-260; a.mlf., *et-Tebssıra*, s.499; Cüveynî, *el-Burhân*, II, 861 vd.; a.mlf., *Kitâbu'l-ictihâd*, s.31; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 363 vd.; a.mlf., *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, Dimaşk 1998/1419, s.559; İbn Akîl, *el-Vâdih*, V, 358; Üsmendî, *Bezlu'n-nazar*, s.695; İbn Rüşd, *ed-Darûrî fi usûli'l-fikh (Muhtasarü'l-Mustasfâ)*, Beyrut 1415/1994, s.138-139; Âmidî, *a.e.*, II, 413; Ermevî, *a.e.*, II, 290; Karâfî, *Nefâisu'l-usûl fi şerhi'l-mahsûl*, Riyâd 1418/1997, IX, 4061; Safiyuddîn el-Hindî, *a.e.*, VIII, 3846; İbn Sâ'atî, *a.e.*, s.78-279; Tûfî, *Şerhu Muhtasarü'r-Ravda*, III, 605; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 32; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, III, 399; Teftazânî, *et-Telvih*, II, 118; Zerkeşî, *a.e.*, IV/528-529; Molla Hüsrev, *Mir'âtu'l-usûl*, II, 465; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 380; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, s.435; el-Vezîr, *el-Musaffâ fi ilmi'l-usûl*, Beyrut 1417/1996, s.819.

⁶⁵ Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 35.

⁶⁶ Bazı usûlcüleri bu gruptaki âlimlerin görüşünü, Eşbeh kavlinde ayırmak için "hâlis" in çoğulu olan "hullas" (الحلص) ve «mahz» (المحس) kelimelerini kullanmışlardır. Örneğin bk. Râzî, *el-Mahsûl*, II, 503; Karâfî, *Nefâ'isu'l-usûl*, IX, 4061; Sübkî, *el-İbhâc*, III, 259. Çalışmamızda bu usûlcülere ittibâen "salt" kelimesi, Allah katında bütün ictihadî görüşleri eşit ve doğru gören Furûda Musavvibe'nin ilk grubunu tanımlamak için kullanılmıştır.

⁶⁷ Koşum, Adnan, "İctihadda Hata ve İsbet Tartışmaları Işığında Öznellik ve Nesnellik Sorunu", *Usûl: İslam Araştırmaları*, sy. 5 (2006, Ocak-Haziran), s.21.

⁶⁸ *Eşbeh Görüşü* hakkında bk. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, IV, 365 vd.; Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, s.407-408; Basrî, *el-Mu'temed*, II, 372-373, 393; Ebu Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 421; Şîrâzî, *el-Lüma'*, s.260; a.mlf.; *Şerhu'l-lüma'*, II, 1050; Cüveynî, *el-Burhân*, II, 866-867; İbn Akîl, *a.e.*, V, 358; Gazzâlî, *a.e.*, II, 377; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 521; Karâfî, *Nefâ'isu'l-usûl*, IX, 4061-4064; a.mlf.; *Tenkîhu'l-fusûl*, s.345; Tûfî, *Şerhu Muhtasarü'r-Ravda*, III, 607; Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s.501-502; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 33, 36; Sübkî, *el-İbhâc*, III, 259; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, III, 399; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîl*, IV, 531, 532; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, III, 388; İbn Abdîşşekûr, *a.e.*, II, 380.

musîb tektir diğerleri muhtîdir; müctehid bazen isabet bazen de hata eder." dedikleri için bunlar fıkah usûlü kitaplarımızda "**Muhattie** (yanlışlayanlar)" olarak anılmaktadır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci fikri benimseyenler ise bütün müctehidlerin ictihadlarını doğru bularak "*Her müctehid musîbtir.*" dedikleri için bunlara da "**Musavvibe** (doğrulanlar)" adı verilmiştir.⁶⁹

Yukarıda sunulan bilgilerden anlaşılacağı üzere *Furûda Musavvibe* ile *Muhattie* arasında cereyan eden, ictihadî meselelerde doğrunun bir ya da birden fazla olduğu şeklindeki tartışmanın temeli "**Allah katında ve ictihad öncesinde belirlenmiş (pre-determined) bir hükmün olup olmadığı**" sorusuna dayanmaktadır.⁷⁰ Diğer taraftan Muhattie'ye göre muhtî müctehidin musîb olması izâfîdir. Yani ictihadında yanılan müctehidin isabet etmesi aradığı şeye (hükme) nispetle değil, kendisine vecibe olan ictihad görevini yerine getirmesi sebebiyledir.⁷¹

Furûda Musavvibe, ilâhî iradede doğrunun taaddüt edeceği noktasında fikir birliği ettikten sonra "*Taaddüt eden bu doğruların, yani fakihlerin farklı ictihadlarının Allah katındaki değeri bir midir, yoksa aralarında birinin diğerlerine göre üstünlüğü var mıdır?*" noktasında ihtilaf etmektedirler. *Furûda Musavvibe*'nin alt dalı olan *Salt Musavvibe* sözü geçen doğruların ve âlimlere ait farklı görüşlerin Allah katında eşit olduğuna inanırken, **Eşbehçi Musavvibe** bu görüşlerden birisinin diğerlerine göre daha üstün ve tercihe şâyân olduğu kanaatini taşımaktadır.⁷²

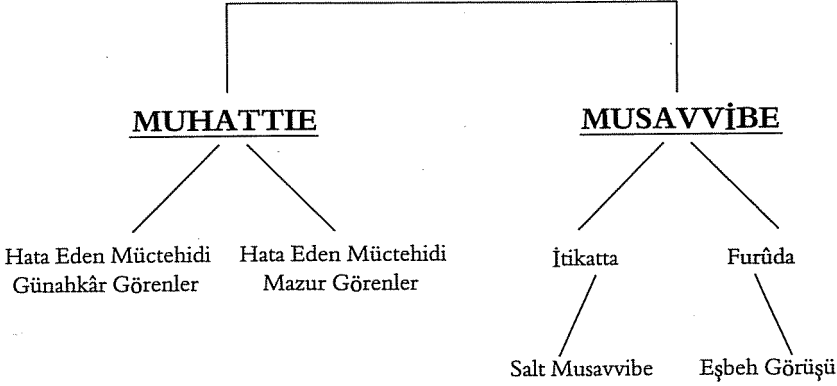
⁶⁹ Seyyid Bey, *Medhal*, s.188.

⁷⁰ İbn Rüşd el-Hafid, *ed-Darûf*, s.138; Ermevî, *et-Tahsil*, II, 290; Abdulaziz el-Buhârî, *Keyfu'l-esrâr*, IV, 33; Sübkî, *el-İbhâc*, III, 258; Teftazânî, *et-Telvih*, II, 118; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 544; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 465.

⁷¹ İbrâhîm b. Muhammed el-Hâdî, *el-Fusûlü'l-lü'lüeyye fi Usûli Fıkhi'l-'Itrati'n-Nebeviyye*, Bingâzi 1425/2004, s.316.

⁷² Seyyid Bey, a.y.

Tasvîbu'l Müctehidîn Tartışmasının Tarafları

II. Muhattie-Musavvibe (İctihadî Çözümlemelerde Doğrunun Tek Olup Olmadığı) Tartışmasında Meşhur Dört Mezhep İmamının Benimsediği Görüş

Fıkıh usûlü eserlerinde “İctihadî çözümlemelerde doğrunun tek olup olmadığı” tartışmasına ait zikredilen farklı sınıflandırmalar⁷³ ardından tartışmanın taraflarının kimlerce temsil edildiği konusuna dair bu eserlerde verilen bilgilere genel bir bakış yapıldığında söz konusu tasnifler gibi, kimin hangi tarafın görüşüne destek verdiği hakkında nakledilen rivayetlerin de çelişki içinde olduğu görülecektir. Ebu Hanîfe⁷⁴, Şâfiî⁷⁵, Mâlik⁷⁶, Ahmed b. Hanbel⁷⁷ ve Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'den⁷⁸ hem Muhattie hem de Musavvibe görüşlerinde olduğuna ilişkin bilgiler usûl kitaplarına girmiştir. Üstelik bu âlimlerin sözleri ve kanaatlerini her iki ekol de kendisini desteklemek için delil olarak öne sürmektedir.

Mezhep imamlarından nakledilen bu zıt rivayetlerin sebepleri iki ana başlıkta değerlendirilebilir:

⁷³ Bu sınıflandırmalardan bazıları için bk. Râzî, *el-Mahsûl*, II, 503-504; Sübkî, *el-İbhâc*, III, 258; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 539-540. Safiyyuddîn el-Hindî, *Nihâyetü'l-vusûl*, VIII, 3846-3847; Tûfî, *Şerhu muhtasari'r-Ravda*, III, 612; İbn Teymiyye, *Minhâcu's-sünneti'n-nebeviyye*, V, 84-98; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 33-34; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, IV, 399-400; Teftazânî, *et-Telvîh*, II, 118; İbnu'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, III, 388-391.

⁷⁴ Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s.623; Şirazî, *Şerhu'l-lüma'*, II, 1049; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 363; Kelvezânî, *et-Temhîd*, IV, 313; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 159; Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s.502; Ahmed b. Yahyâ el-Murtazâ, *Minhâcu'l-vusûl ilâ mi'yâri'l-ukûl*, San'â 1412/1992, s.767.

⁷⁵ Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 159; Sübkî, *el-İbhâc*, III, 259; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 528; Muhammed 'İsâm el-Hasenî, *Behcetü'l-vusûl bi şerhi'l-lüma' fi 'ilmi'l-usûl*, Dımaşk 1413/1992, s.376.

⁷⁶ Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s.622-623.

⁷⁷ Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 159; İbn Sâ'atî, *Nihâyetü'l-vusûl*, s.279; İbrâhîm b. Muhammed el-Hâdî, *el-Fusûlü'l-lü'lüeyye*, s.316.

⁷⁸ Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s.623; Ebu Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 420; Kelvezânî, *et-Temhîd*, IV, 314; İbn Akîl, *el-Vâdih*, V, 358; Üsmendî, *Bezli'n-nazar*, s.695; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 159; Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s.502; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, III, 400; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 529.

a. Müctehidler arasında musîb olanın tek veya müteaddit olma konusunda mezhep imamlarından mervî olan ve birbirine aykırı görüşlerin kaynağının, doğrudan kendi ifadeleri değil bu imamların sözlerinden çıkan bazı yorumlar olduğu dikkat çekmektedir.⁷⁹

b. Birbiriyle çelişen bu nakiller, müctehide ait ictihad eyleminin bizzat kendisinde “doğruluk” vasfının olması ile Allah katındaki doğrunun taaddüt etmemesi şeklinde beraber işlenen iki konunun birbirine karıştırılmasından ileri gelmektedir.⁸⁰

Mezhep imamlarının görüşleriyle ilgili nakledilen bu çelişkili ifadelerle ilâveten, birbirine aykırı pek çok “**cumhur iddiaları**” da bulunmaktadır. Bu tartışma çerçevesinde belli bir fikri benimseyen bazı âlimler kendi görüşlerinin cumhur ulemâ ve Müslümanların çoğunluğu tarafından savunulduğu kanısını taşımaktadır.

Konuyla ilgili cumhur iddialarına örnekler:

Rûyânî (v.307/919) çoğunluk âlimlerin “*Hakkında kat’î nas olmayan konularda her müctehidin musîb*” olduğu görüşünü benimsediğini nakleder.⁸¹

Gazzâlî (v.505/1111) “*Bağdat Mutezilesinden bir grup kafasına göre kıyası tamamlamak için çıkıp pervasızca ‘Âmmî kişinin düşünmesi ve delil araması gerekir.’ demiştir.*”⁸² ifadeleriyle Muhattie görüşünü Bağdat Mutezilesine mahsus istisna bir görüş gibi sunmakta ve cumhura ait olan görüşün Musavvibe olduğunu ima etmektedir.

Mâzerî (v.536/1141) “*Hakkın her iki tarafta olduğunu iddia eden görüş (Musavvibe) muhakkik fukahâ ve kelamcuların çoğunluğuna ait olan görüştür*” demektedir.⁸³

Kurtubî’ye (v.671/1273) göre furûda bütün müctehidlerin musîb olduğu görüşü Ehl-i Sünnetin cumhuru aittir. İmam Mâlik’ten gelen rivayetlerin **mahfûz**⁸⁴ olanı da bu görüş üzeredir.⁸⁵

⁷⁹ Veliyyullah ed-Dehlevî, *‘Ikdu’l-cîd fi ahkâmi’l-ictihâd ve t-taklîd* (Dört Risale İle Beraber), İstanbul 1990, s.15.

⁸⁰ Alvân, Ammâr b. Abdullâh, *el-İctihâd ve davâbituhû ‘inde’l-İmami’ş-Şâtibî*, Beyrut 1426/2005, s.194.

⁸¹ Zerkeşî, *el-Bahru’l-muhîd*, IV, 528; Şevkânî, *İrşâdu’l-fihûl*, s.436.

⁸² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 361. *وقد ركب بعض معتزلة بغداد رأسه في الرءاء بهذا القياس وقال يجب على العامي النظر وطلب الدليل.*

⁸³ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî bi şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Beyrut 1379/1959, XIII, 320.

⁸⁴ **Mahfûz**: Şâzzân zıddı olan bir hadis istilâhı olup aralarında metin veya sened bakımından muhalefet bulunan hadislerden diğerlerine oranla ravileri daha sika yahut sikalıklarıyla beraber daha çok tariikle gelen hadisleri ifade eden bir terimdir. Aydınî, Abdullâh, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s.91. Kurtubî’nin bu görüşü İmam Mâlik’in mahfûz kavli olarak sunmasının sebebi Ebu’t-Temmâm el-Mâlikî’nin İmam Mâlik’in tasvîbu’l-müctehidin konusundaki görüşünün müctehidlerin musîb ve muhtî olabileceği ve müctehidler bütün görüşlerinin hak üzere olmadığı şeklinde bir rivayette bulunmasıdır. Kurtubî, *el-Câmi’ liahkâmi’l-Kur’ân*, Beyrut 1407/1987, XI, 311.

⁸⁵ Kurtubî, *a.e.*, XI, 310.

Karâfi (v.684/1285) “İctihâdî meselelerde hâkimin verdiği yargı kararının aynı zamanda Allah’ın hükmü olduğu konusunda imamların görüş birliği vardır.”⁸⁶, “Ümmet, müctehid ictihadiyla bir hükme ulaştığı zaman, o hükmün, müctehidin kendisi ve onu taklid eden kişi hakkındaki Allah’ın hükmü olduğunda icma etmiştir.”⁸⁷ demektedir.

Âlûsî (v.1270/1854), “Hakkında kat’î delil bulunmayan bir meselede bütün müctehidler musîbtir, Allah Teâlâ’nın bu konudaki hükmü de müctehidlerin hükmüne tâbidir.” şeklindeki Musavvibe görüşünü Eş’arî ekole mensup kelimcilerin cumhuruna isnad eder.⁸⁸

“Çok az bilgin tarafından savunulan ve pratiğe yansımaya şansı bulunmayan iki şaz görüş⁸⁹ bir yana bırakılırsa İslam âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre ehlinden sadır olan ve mahallinde yapılan bütün ictihadlar kullar açısından aynı saygınlığa sahiptir.”⁹⁰

Bütün müctehidlerin doğruyu bulduğu şeklindeki doğruların çokluğu (tasvîb) hakkındaki bu iddialara karşın, musîb müctehidin bir kişi olduğunu ve diğerlerinin yanlış olduğunu iddia eden tekilci görüşün (*tahtie*) cumhur âlimlerin yolu olduğu hakkında da ifadeler bulunmaktadır:

Zerkeşî (v.794/1391) “Şâfiî, Ebu Hanîfe, Mâlik ve fakihlerin çoğunluğu hak birisinde (*tahtie*) olduğu görüşünü benimsemektedir.”⁹¹ demektedir.

Cumhur ulemanın görüşü **Münâvî**’ye (v.1031/1622) göre “Musîb furûda tektir. Allah’ın hükmüne emâre vardır. Müctehid bu hükme isabetle mükelleftir, fakat hatalı olan müctehid günah kazanmaz, aksine ecir kazanır. Müctehid isabet ederse ona iki ecir, hata ederse bir ecir vardır.” görüşüdür.⁹²

“Dikkat edilirse tasvîbu’l-müctehidîni savunanların büyük çoğunluğunun, ictihadi kolay bir iş zanneden, fıkah biliminin inceliklerine vakıf olmayan, fikhî hakikî değil zâhirî bir olay farz ederek, bütün gayretini tartışma, muhalifini ilzam etme, onu sorulara boğarak bu sorulara karşı cevapta acze düşürme metodu üzerinde yoğunlaşan ve kendi görüşlerinin haklılığını bu suretle spata çalışan kelâmcılar olduğu görülür.”⁹³

⁸⁶ Karâfi, *el-İhkâm fi temyizi’l-fetâvâ ‘ani’l-ahkâm*, Kahire 1410/1989, s.41.

⁸⁷ Karâfi, *a.e.*, s.106.

⁸⁸ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, Beyrût ts. (Dâru İhyâi’t-turâsî’l-arabî), IX, 75.

⁸⁹ İki şaz görüşle, ictihâdî meselede kat’î delil bulunduğunu ve hata eden müctehidin günahkâr olacağını savunanlar ile bu konuda zannî delil bulunmakla birlikte müctehidin bu zannî delili doğru tespit etmekle yükümlü olduğunu savunan görüşler kastedilmektedir.

⁹⁰ Dönmez, İbrahim Kafi, “İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkah Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı”, *Usûl*, I, 41.

⁹¹ Zerkeşî, *el-Bahru’l-muhît*, IV, 528.

⁹² Münâvî, *Feyzu’l-Kadîr şerhu el-Câmi’i’s-sağîr*, Mısır 1356/1937, I, 209.

⁹³ Sem’ânî, *Kavâti’u’l-edille*, II, 323.

“Dört mezhep, Zâhirîler vs. mezheplerin usûlcüleri ve fukahâdan büyük çoğunluğun görüşü zannî-fer’î konularda müctehidlerden birinin isabet ettiği- dir. Bu aynı zamanda bir çok Mu’tezile ve Eş’arî kelamcısının da görüşüdür.”⁹⁴

“Âlimlerin cumhuru Allah’ın her bir olayda icthaddan önce belirli bir hükümün olduğu kanaatindedir. Kim ona tesadüf ederse musîbtir, kim de bulamazsa hata etmiştir. Musîb tektir ve iki sevabı vardır, bunun dışındakiler muhtîdir ve bir sevabı vardır.”⁹⁵

Muhattie-Musavvibe tartışmasının tarafları hakkında fıkıh usûlü eserlerinde geçen bu çelişkili ifadeler ve zikri geçen cumhur iddialarından hangisinin doğru olduğuna ışık tutmak için meşhur dört mezhep imamının konumuz hakkındaki görüşlerini ilk elden, yani kendi eser ve sözleriyle mezheplerine tâbi usûlcü ve fakihlerin ifadelerinden tahkik etmemiz gerekecektir.

A. Ebu Hanîfe’nin (v.150/767) Konuyla İlgili Görüşü

Doğrunun tekliği/çokluğu tartışmasında görüşlerini tespit etmenin en zor olduğu kişi Ebu Hanîfe’dir. Daha önce zikredildiği gibi onun hakkın- da pek çok çelişkili ifade bulunmakla birlikte usûlcüler arasında Ebu Hanîfe’nin Musavvibe’den olduğunu kesinliğe yakın bir dille öne sürenler de vardır.⁹⁶

Ancak Hanefî mezhebine müntesip, muteber usûlcülerin ve ilk dönem fukahânın beyanlarına başvurulduğunda onun müctehidin hata yapabileceği ve isabetli icthadî çözümlenmenin sadece bir tane olduğu görüşüne destek verdiği görülecektir.

Faslı araştırmacı **Ahmed er-Raysûnî**, Ebu Hanîfe’nin *Muhattie*’den olduğuna şu delilleri getirmektedir:

1. **Serahsî** (v.483/1090) ve **Pezdevî** (v.482/1089) gibi Hanefî usûlcülerin önde gelenleri ve bu bilimin öncüleri mezheplerine *Muhattie* görüşünü izafe etmektedirler. Serahsî ve Pezdevî’nin bu konudaki sözleri su götürmez bir açıklıkla icthadî görüşler içinde doğrunun tek olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Adı geçen usûlcülerin kendi mezheplerinin görüşünü mezhep imamları olan Ebu Hanîfe’nin görüşüne muhalif şekilde bina ettikleri düşünülemez. Bu konuda diğer Hanefî usûlcüler de zikredilebilir. Örneğin müteahhir Hanefî usûlcü **İbn Abdişşekûr** (v.1119/1707), dört imandan bu konuda nakledilen farklı görüşlerin doğru olanının hakkın tek olduğunu savunan *Muhattie* görüşü olduğunu kaydetmiştir.⁹⁷

⁹⁴ Ahmed er-Raysûnî, *Nazariyyetü'l-takrîb ve't-tağlîb ve tatbikâtühâ fi'l-'ulûmi'l-İslâmiyye*, Miknâs ts. (Matba'atü Mus'ab), s.200.

⁹⁵ Zuhaylî, “*el-İctihâd fi's-şer'i'ati'l-İslâmiyye*”, s.200.

⁹⁶ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 370; Şirâzî, *el-Lüma'*, s.260; a.mlf., *et-Tebîr*, s.498; İbn Cüzey, *Takrîbu'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, Beyrut 1424/2003, s.197. Ayrıca bk. Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s.502.

⁹⁷ İbn Abdişşekûr, *Misellemü's-sübût*, II, 381.

2. **İbnu'l-Hümâm** (v.861/1456) gibi muhakkik bir Hanefî usûlcünün ve onun şârihi olan **İbn Emîri'l-Hâc**'cın (v.879/1474) sözleri Ebu Hanîfe'nin bu konudaki görüşlerini ortaya koymaktadır: "*Hakkında ictihad mümkün olan bir meselede Allah katında muayyen bir hüküm vardır ki, Allah bu hükümü aramayı vacib kılmıştır. Kim ona isabet ederse musîbtir, kim de isabet edemezse muhtîdir. Dört İmamın bu konudaki görüşü böyledir.*"⁹⁸

3. Tasvîb görüşünü Ebu Hanîfe'ye nispet edenler onun "Bütün müctehidler musîbtir, Allah katındaki doğru ise tektir." sözünü yanlış anlamışlardır.⁹⁹

Yûsuf b. Hâlid es-Semtî (v.189/804), Ebu Hanîfe'nin sahâbîlere ait olan iki farklı görüş hakkında "*İkisinden birisi hatadır, fakat günahı düşmüştür.*" dediğini nakleder.¹⁰⁰

Hatîb el-Bağdâdî (v.462/1069) Ebu Hanîfe'nin şu ifadesini nakletmektedir: "*Bu sözümüz bizim görüşümüzdür. Bu güç yetirebildiğimiz en iyisidir. Kim bundan daha güzelini getirirse o doğruya bizden daha yakındır.*"¹⁰¹

İbn Abdilber'in (v.463/1070) verdiği bilgiye göre, Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, Ebu Yûsuf, İsâ b. Ebân, Muhammed b. Şucâ' el-Belhî ve daha sonra gelen âlimlerden Ebu Saîd el-Berze'î, Yahyâ b. Saîd el-Cürcânî, Ebu'l-Hasen el-Kerhî, Ebu Bekr el-Buhârî gibi Hanefî fakihleri "*Ebu Hanîfe'nin meşhur olan görüşü 'Allah katında doğrunun tek olduğu' görüşüdür*" kanaatine sahiptir.¹⁰²

Cüveynî (v.478/1085), Ebu Hanîfe'den gelen sahih rivayete göre onun şöyle dediğini nakleder: "*Bütün müctehidler ictihadlarında musîbtir, fakat birisi hakka bulmuştur, diğerleri yanılmıştır.*"¹⁰³

Şevkânî (v.1250/1834), Ebu Hanîfe'den gelen iki farklı nakilden *tah-tienin* râcih olduğunu söylemektedir.¹⁰⁴

Ayrıca Hanefî mezhebine ait birçok fetva ve ictihaddan mezhep içinde genel kabul gören eğilimin Muhattie olduğu yorumu çıkarsanmaktadır. Örneğin mezhep kitaplarında "*Cemaatle namaz kılan kişiler kâblenin yönü hakkında farklı görüşlere sahip olsa, imamın yanlış yöne döndüğü kanaatine sahip olan kişinin namazı fâsîd olur*" fetvası yer almaktadır.¹⁰⁵ Ebu Hanîfe'nin, benimsemediği bazı ictihadlar için "*zulm*"

⁹⁸ İbnu'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, III, 389

⁹⁹ Raysûnî, *Nazarîyyetü'l-takrîb ve'l-tağlîb*, s.206-207.

¹⁰⁰ İbn Abdilber, *Câmi'u beyânî'l-ilm ve faalihî*, Riyad 1414/1994, I, 164.

¹⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut ts. (Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye), XIII, 352.

¹⁰² İbn Abdilber, *a.e.*, I, 147.

¹⁰³ Cüveynî, *Kitâbu'l-ictihâd*, s.30.

¹⁰⁴ Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, s.436.

¹⁰⁵ Pezdevî, *el-Usul* (*Keşfu'l-esrâr* ile birlikte), Beyrut 1414/1994, IV, 45; İbn Melek, *Şerhu'l-Menâr*, s.289.

kelimesini kullanması da onun Muhattâ'e'den olduğuna gerekçe olarak gösterilmektedir.¹⁰⁶

Yeri gelmişken Ebu Hanîfe'nin "*Her müctehid musîbtir, Allah katında doğru ise tektir.*" sözü ile neyi kastettiğine dair kısa bir bilgi vermek gerekmektedir.

Ebu Hanîfe'nin "*Her müctehid musîbtir, Allah katında doğru ise tektir.*"¹⁰⁷ şeklindeki meşhur sözünü Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'ye (v.189/804) hitaben söylediği rivayet edilmektedir.¹⁰⁸

Hanefî usûlcüler tarafından bu sözün açıklaması şu şekilde yapılmıştır:

"*Her müctehid musîbtir.*" yani müctehid doğru hükme isabet etmek için olanca gayretini sarf ederek sevap kazanır. "*Allah katında doğru ise tektir.*" yani doğru/hak Allah katında tek olup müctehid tek olan bu hükme isabet edebilir ya da yanılabilir...¹⁰⁹ Kısaca "*Her müctehid musîbtir, Allah katında doğru ise tektir.*" cümlesi "Allah katındaki doğrudaki muhtî olan müctehid gerçekleştirdiği icthad eyleminde musîbtir." şeklinde anlaşılmalıdır.¹¹⁰

B. İmam Şâfiî'nin (v.204/819) Konuyla İlgili Görüşü

Şâfiî'nin "*tasvîbu'l-müctehidîn*" meselesindeki değerlendirmeleri diğer bütün âlimlerin bu konudaki görüşlerinden daha dikkatli incelenmelidir. Hatta Ahmed er-Raysûnî'ye göre Dört İmam'dan diğer üçünün görüşleri bile iki sebepten dolayı bu kadar önem arz etmez:

1. İmam Şâfiî'nin usûlcülerin önde geleni ve usûl âlimlerinin en büyüğü olması,

2. Konuyla doğrudan ilgili, tafsilatlı ve kesin ifadeler içeren beyanatının bulunması.¹¹¹

Şâfiî'nin Muhattâ'e-Musavvibe tartışmasında nasıl bir tavır sergilediği ve hangi görüşü tercih ettiği hakkında üç farklı rivayet topluluğu vardır¹¹²:

a. *İki görüşü de nakleden çelişkili rivayetler.* Râfiî'nin rivayeti bunun örneğidir. Bunlardan hangisinin daha doğru olduğunu hakkında değişik fikirler öne sürülmüştür.

¹⁰⁶ Pezdevî, *a.e.*, IV, 43-44.

¹⁰⁷ « كل مجتهد مصيب والحق عند الله واحد » Ebu Hanîfe'ye ait bu sözün kaynağı için bk. Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, s.407; Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 34; İbnu'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, III, 391; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 381.

¹⁰⁸ Debûsî, *a.e.*, s.407; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 536.

¹⁰⁹ İbn Abdîşşekûr, *Müsellemü's-sübût*, II, 381.

¹¹⁰ Debûsî, *a.e.*, s.407.

¹¹¹ Raysûnî, *Nazariyyetu't-takrîb ve't-tağlîb*, s.208; Alvân, *el-İctihâd ve davâbituhû inde'l-İmâmi's-Şâtibî*, s.193.

¹¹² Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 536-537.

b. Muhattie'den olduğunu nakleden rivayetler. Ebu Alî et-Taberî, Ebu't-Tayyib et-Taberî, Ebu İshâk el-Mervezî, Ebu İshâk el-İsferâyînî, Ebu İshâk er-Râzî gibi âlimler, Şâfiî'nin Muhattie'den olduğunu söylemişlerdir.

c. "İllet" kıyası ile "şebeh" kıyasını birbirinden ayıran rivayet. Bunu Elkiyâ el-Herrâsî olarak tanınan Ebu'l-Hasen et-Taberî (v.504/1110) nakletmiştir. "İllet" kıyasından kastedilen şey, makîsun aleyh olan aslın tek olduğu kıyas türü, "şebeh" illeti ise aslın birden fazla olduğu kıyas türüdür. Elkiyâ, Şâfiî'nin illet kıyasında doğrunun tek olduğu, şebeh kıyasında ise birden fazla olabileceği şeklindeki görüşünü nakletse de **Zerkeşî** (v.794/1391) bu rivayetin Şâfiî'nin öğrencileri arasında bilinmediğini kaydetmektedir.¹¹³

Mezkûr rivayetlerden hangisinin doğru olduğunu tespit için konuyla ilgili Şâfiî'nin kendi ifadeleri ve onun mezhebine mensup usûlcülerin ifadelerine müracaat etmek gerekmektedir.

Bu bağlamda **Cüveynî'nin** (v.478/1085) İmam Şâfiî'den gelen bu konuyla ilgili kendisine ait bir metnin olmadığını iddia etmesi¹¹⁴ isabetli görünmemektedir.

Örneğin Şâfiî ictihadda yanılmayla ilgili olarak; "**Savâb ve hata kelimelerinin manası nedir?**" sorusuna deriz ki: "**Bu durum istikbal-i kıbleye**"¹¹⁵ benzer; tam olarak onu gören isabet etmiş olur, onu göremeyen ise ister yakın isterse uzak olsun onu araştırır. **Dolayısıyla kimileri isabet, kimileri ise hata eder.**"¹¹⁶, "**Biz biliyoruz ki kible tayininde farklı yönleri tespit eden iki kişi Kâbe'yi bulmak amacıyla yaptıkları ictihadları ile müsîb olsalar da Kâbe'nin kendisine isabet etmiş olamazlar, 'İctihadda ikisi de müsîbtir.' denemez. Şahitlik ve diğer konularda anlattıklarımız da**

¹¹³ Zerkeşî, *a.e.*, IV, 538.

¹¹⁴ Cüveynî, *Kitâbu'l-İctihâd*, s.29.

¹¹⁵ Kible örneği, tartışmanın anlaşılması için usûlcüler tarafından en sık kullanılan örnektir. Şehirde uzak ve Kible'nin bilinmediği bir mekânda namaz kılmak isteyen kişilerden her birisi Kible'nin yönünü tayin için elinden geldiği ölçüde, yıldız gibi doğal göstergelere bakarak araştırma yapar ve herkes doğruluğuna inandığı yöne doğru namaz kılar. *Muhattie*, kible tayini için yapılan bu araştırmada belirli bir nesnenin (Kâbe'nin) varlığı, bir yöne doğru namaz kılan kişinin başka tarafa yönelen kişilere uymasının caiz olmadığı ve doğru yön olduğuna inandığı tarafa doğru namaz kılmasının gerekliliğinden hareketle kendi görüşünü izah etmeye çalışmaktadır. *Musavvibe* ise bu örneği kullanırken, kible yönünü arayan herkesin araştırma sonucu vardığı karara göre hareket etmesi gerektiği, ictihadiyle farklı yönler tespit eden kişiler için tespit ettikleri bu yönlerin onlar için kible hükmünde olup farklı yönlere doğru da namaz kılsalar herkesin namazının sahih olduğundan hareket etmektedir. Kible meselesinin tartışmayla bağlantısının zayıf olup bazı yönlerden benzerliğinin olmadığı da dile getirilmiştir. Örneğin Kible'ye yönelmekle asıl kastedilen Kâbe'nin kendisi değildir. İctihadî çözümlemelerde doğrunun tek olup olmadığı tartışmasında ise Muhattie'ye göre müctehidin aradığı şey muayyen bir nas ya da hükümdür. Gazzâlî, *el-Menhûl*, s.569. Kible örneğini kullanan usûlcüler için bk. Şâfiî, *er-Risâle*, s.23, 34, 489, 497, 501; Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, s.408; Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s.624; İbn Kudâme, *Ravdatu'n-nâzir*, s.416; Karâfî, *Nefâisu'l-usûl*, IX, 4060; Teftazânî, *et-Telvîh*, II, 118; Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl*, II, 465.

¹¹⁶ Şâfiî, *a.e.*, s.497.

böyledir.”¹¹⁷ demektedir, “Müctehidlerin icthad ettiği bir konuda Allah katında hakkın durumu nasıldır?” sorusuna “Bize göre bu icthadî sonuçlardan hepsinin değil **sadece birinin hak olduğu bir gerçektir**. Zira Allah’ın ilmi, ahkâmı ve herkes hakkındaki bilgisi eşittir. Çünkü sırlar ve aşikâr şeyler onun yanında farklılık göstermez.”¹¹⁸ cevabını vermektedir. Ayrıca “el-Ümm”de söylediği şu ifadeler onun konu hakkındaki görüşlerini yansıtmaktadır: “Müctehidlerin icthad ettiği bir konuda hakkın Allah katındaki durumu nedir? diye birisi sorsa, ona şöyle cevap verilir: “Böyle bir konuda Allah katında **sadece birisinin hak olmasından** başkası caiz değildir. Yine de Allah daha iyisini bilir. Zira Allah’ın yanında gizli ve açık şeylerin eşit olması sebebiyle O’nun ilmi ve ahkâmı tektir ve her şey hakkındaki ilmi aynı düzeydedir. ‘İctihad ehliyetini haiz olan ve kitap-sünnete kıyasta bulunarak icthad eden kişiler ihtilaf ederler mi, onlar için ihtilaf mümkün müdür?’ ya da onlar için ‘ihtilaf etseler de hepsi musîbtir, hepsi muhtêdir veya bir kısmı musîb bir kısmı muhtêdir’ denilebilir mi? diye sorulsa cevaben şöyle denilir: İhtilaf ettikleri ve muhtemel bir görüşe kail oldukları bir durumda eğer icthad ehliyetini haiz ise bu müctehidlerden hiç birisi için ‘mutlak olarak hata etti’ denilmesi uygun değildir. Bilakis bu müctehidlerden her birisi için şöyle denilebilir: Hepsi kendilerine yüklenen görevi yerine getirdiler ve bu noktada musîbtirler; hiç kimsenin muttali olamayacağı gaybı bilme ile mükellef tutulmadılar. “Bu konuyu örneklendir!” denilirse şöyle deriz : Gaybî bilgiye ulaşma konusunda Mescid-i Haram’dan ve namazda ona yönelmekten daha güzel örnek olamaz. İki adam iki farklı yöntemle yıldızlara, rüzgâra, güneş ve aya bakarak icthad etseler, birisi bir yöne ötekisi de arkadaşının müteveccih olduğu yönden başka bir yöne doğru kible tespitinde bulunsalar bu durumda bu iki kişiden her birisi tespit ettiği yöne doğru namaz kılar, kendi tespit ettiği yönden farklı bir yön ise arkadaşının icthadına tâbi olmaz. Bu iki kişiden hiçbirisi Beytullah’ın bizzat kendisine isabetle de mükellef değildir, çünkü onu görmemektedirler ve kibleyi bulmaya yarayan delillerle kibleyi bulup ona yönelme konusunda üzerlerine düşeni yaptılar.’ Birisi bu noktada şöyle bir soru sorsa: ‘O zaman **hata** kelimesi onlardan birisi için kullanılması gerekir?’ Cevaben şöyle deriz: Sorumlu oldukları görevi yerine getirme noktasında ‘hatalıdır- lar’ denilemez fakat **Beytullah’ın bizzat kendisine isabet noktasında denilebilir. Çünkü Kâbe iki farklı yönde bulunamaz.** ‘Peki o zaman **hata** ile emre itaat etmiş olur (Hata ile itaat nasıl beraber bulunur?)’ diye sorulursa, ona cevaben de şöyle deriz: Mükellef olduğu icthadın şartlarını yerine getirdiği için doğruya isabet ederek emre itaat eden müctehid gibi olur. Böylece bu hata ile günah kazanmamış olur, zira gözden irak olan

¹¹⁷ Şâfi, a.e., s.498.

¹¹⁸ İbn Abdilber, *Câmi’u beyâni’l-ilm ve fadlihî*, II, 85.

bir şeyin bizzat kendisine isabetle mükellef tutulmadı; isabetle mükellef tutulmayınca bu şeyin bizzat kendisine isabet etmemesi durumunda, hata da üzerine lazım gelmez.”¹¹⁹

Diğer taraftan usûlcülerin İmam Şâfiî'nin tartışma çerçevesinde sahip olduğu görüşler ve musîbin tek olduğu (tahtie) fikrini savunduğu ile ilgili birçok ifadeleri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şöyledir:

Müzenî (v.246/877) “*Mâlik ve Leys b. Sa'd'ın görüşü 'Hakkın ic-tihadî görüşlerin birinde' olduğudur. Şâfiî mezhebinde eser telif etmiş müteahhirûn-mütekaddimûn fakihlerin hepsi bu görüştedir. Ebu Bekr b. Mücâhid, Ebu Bekr b. Fûrek, Ebu İshâk el-İsferâyînî gibi Eşarî âlimler de bu görüştedir*” demektedir.¹²⁰

Ebu İshâk el-Mervezî (v.340/951), “*Şâfiî'nin kadîm ve cedîd gö-rüşü hakkın tek olduğudur ve bunun dışında bir görüşü olamaz... Şâfiî'nin, hepsinin musîb olduğu görüşünde olduğunu söyleyenler onun mez-hebinden habersiz müteahhirûndan bazı kimselerdir.. Şâfiî'nin bununla ('Hepsi musîbtir' sözüyle) kastettiği müctehidin günahının olmadığıdır.*”¹²¹ demektedir.

Ebu Ali et-Taberî (v.350/961), Şâfiî'ye Muhattie dışında bir görüşün isnadını reddetmektedir.¹²²

Ünlü Şâfiî usûlcü **Şîrâzî** (v.476/1083) “*Şâfiî'nin bunun (Muhattie) dışında bir görüşü yoktur.*”¹²³ demekte ve ictheadî meselelerde doğrunun tek olduğu görüşünü benimsediğini kesin bir dille kaydetmektedir: “*Bu gö-rüş Şâfiî'nin hem eski (kadîm) hem yeni (cedîd) görüşüne ait metinlerde geçen ibarelerdeki görüşüdür, bunun dışında ona ait bir görüş de yoktur.*”, “*Onun öğrencilerinden bu konudaki görüşü hakkında ihtilafa düşeni bilmiyorum. Şâfiî mezhebinden habersiz müteahhirûndan bir grup, bütün müctehidlerin musîb olduğu şeklindeki görüşü İmam Şâfiî'ye nisbet etmişlerdir. Bunu İmam*

¹¹⁹ Şafi'î, *el-Ümm*, Beyrut 1410/1990, VII, 317-318.

فإن قال قائل : أريت ما اجتهد فيه المجتهدون كيف الحق فيه عند الله ؟ قل : لا يجوز فيه عندنا والله تعالى أعلم أن يكون الحق فيه عند الله كله إلا واحدا : لأن لهم الله عز وجل واحكامه واحد لاستواء السرائر والعلاية عنده وأن علمه بكل واحد حل تناؤه سواء فإن قيل : من له أن يجتهد فيقيس على كتاب أوسنة هل يختلفون ويسمى الاختلاف ؟ أو يقال لهم : إن اخضوا مصيون كلهم أوخطون أو بعضهم محظي وبعضهم مصب ؟ قيل : لا يجوز على واحد منهم إن اختلفوا إن كان ممن له الاجتهاد وذهب مذهبا محتملا ان يقال له : أخطا مطلقا ولكن يقال لك واحد منهم : قد أطاق فيما كلف وأصاب فيي ولم يكلف علم الغيب الذي لم يبلغ عليه أحد فإن قال قائل : فمثل لي من هذا شيئا قيل : لا مثال أدل عليه من الغيب عن المسجد الحرام واستقباله فإذا اجهد رجلا بالطريقين علانا بالنجوم والرياح والشمس والقمر فرأى أحدهما القبلة ميامنا منه ورأى أحدهما القبلة منحرفة عن حيث رأى صاحبه كان على كل واحد منهما أن يصلي حيث يرى ولا يتبع صاحبه إذا أده اجتهاده إلى غير ما أدى صاحبه اجتهاده إلى غير ما أدى صاحبه اجتهاده إليه ولم يكلف واحد منهما صواب عين البيت لأنه لا يراه وقد أدى ما كلف من التوجه إليه بالدلائل عليه فإن قيل : فيلزم أحدهما اسم الخطأ قيل : أما فيما كلف فلا وأما خطأ عين البيت فنعلم لأن البيت لا يكون في جنتين فإن مطيعا بالخطأ قيل : هذا مثل جاهد يكون مطيعا بالصواب لا كلف من الاجتهاد وغير آثم بالخطأ إذ لم يكلف صواب الغيب العين عنه فإذا لم يكلف صوابه لم يكن عليه خطأ ما لم يبلغ عليه صواب عينه

¹²⁰ Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, II, 1048.

¹²¹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, IV, 528-529.

¹²² Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevede*, s.497.

¹²³ Şîrâzî, *el-Lüma'*, s.259.

Şâfiî'nin mezhebini ve kullandığı lafızların manasını bilen herkesin delil olmayacağını bildiği lafızlarla ispatlamaya çalıştılar; Hâlbuki İmam'ın Musavvibe'ye delil gösterilen ifadeleri, öncesi ve sonrasıyla beraber okunduğunda doğrunun tek olduğu; diğerlerinin ise hatalı olduğu şeklindeki (Muhattie) görüşünden başkası çıkmaz.¹²⁴

Ebu İshâk el-İsferâyînî, Ebu İshâk et-Taberî¹²⁵, Cüveynî¹²⁶, Nevevî¹²⁷, Beydâvî¹²⁸ ve İbn Hacer'in¹²⁹ İmam Şâfiî'nin görüşü hakkındaki düşünceleri böyledir.

Büyük Şâfiî usûlcü **Sem'ânî** (v.510/1116) "Şâfiî mezhebinin zâhir görüşü müctehidlerin birisinin musîb olup diğerlerinin hatalı oluşudur."¹³⁰, "Kim Şâfiî mezhebinin görüşü olarak bunun dışında bir şey naklederse yanılır ve keyfî konuşmuş olur."¹³¹ demekte iken bir başka Şâfiî usûlcü **Muhammed 'İsâm el-Hasenî** "Ashâbımızın sahîh görüşü hak birindedir, diğerleri bâtıldır"¹³², **hata eden müctehidden günah kaldırılmıştır, şeklindeki birinci görüştür.**¹³³ demektedir.

Şâfiî olmayan kimi usûlcüler de İmam Şâfiî'ye aynı görüşü atfetmişlerdir. Mesela **Bâcî** (v.494/1100) "Şâfiî'nin ashâbından hangisiyle karşılaştıysam **Doğru tektir.**" demekteydi, onun (Şâfiî) meşhur görüşü de budur."¹³⁴ derken **İbn Teymiyye** (v.728/1327) "Tasvîbu'l-müctehidîn (bütün müctehidlerin musîb olduğu görüşü) Şâfiî mezhebi görüşü değildir."¹³⁵ tespitinde bulunur. **İbn Abdilber**'in (v.463/1070) rivayetine göre de ictihadın caiz olduğu konularda müctehidler ihtilafa düşerlerse, Allah katında yalnızca birisinin doğru olduğu şeklindeki görüş İmam Şâfiî'nin öğrencilerinin çoğunluğuna ait görüştür.¹³⁶

¹²⁴ Şîrâzî, *Şerhu'l-lüma'*, II, 1046-1047.

¹²⁵ Şîrâzî, a.e., II, 1047.

¹²⁶ Cüveynî, *Kitâbu'l-ictihâd*, s.29, 30.

¹²⁷ Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, XII, 14. Şâfiî'nin öğrencilerinin konuyla ilgili görüşleri hakkında yapılan değerlendirmeler için bk. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 530-531.

¹²⁸ Beydâvî, *el-Minhâc*, III, 257.

¹²⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 320.

¹³⁰ Sem'ânî, *Kavâtu'u'l-edille*, II, 309.

¹³¹ Sem'ânî, a.e., II, 310.

¹³² **Bâtıl:** Hak kelimesinin karşıtı olan batıl kelimesi gerçeğe uymayan inanç, hüküm ve düşünceleri ifade eden terimdir. Olguner, Fahreddin, "Batıl", *DİA*, V, 147. Bu terim İslami literatürde yanlış, asılsız ve ilahi kaynaklı olmayan din ve mezhepler için kullanıldığı gibi farklı mezhepleri benimseyen hak din mensuplarıncâ çeşitli grupları kötülemek amacıyla da sık sık başvurulan bir terim olmuştur. Ancak fukahâ ve usûlcüler hatalı olan ictihâdî görüş için bu terimi kullandıkları zaman "hukûkî bir olay/işlem hakkında yapılan ictihadın Allah katındaki olaya/işleme dair karar ile uyumlu olmaması ve hükmün gerçeğe, düşüncenin de kendi reel konusuna aykırı bulunması" anlamını kastetmektedir.

¹³³ Hasenî, *Behcetü'l-vusûl*, s.379.

¹³⁴ Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s.623.

¹³⁵ İbn Teymiyye, *Der'u'l-teârız*, I, 290.

¹³⁶ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihî*, I, 147.

C. Mâlik b. Enes'in (v.179/795) Konuyla İlgili Görüşü

Ebu Bekr İbnu'l-'Arabî (v.543/1148) İmam Mâlik'in bütün müctehidlerin musîb olduğu görüşünü benimsediğini söylemesine¹³⁷ rağmen ak-sini gösteren deliller onun "Hata Eden Müctehidi Mazur Gören Muhattie" fikrini desteklediğini doğrulamaktadır.

Ebu Bekr İbnu'l-'Arabî, İmam Mâlik'in *Musavvibe* görüşünde olduğuna şu delili getirmektedir: "*Abbasî Halifesi Mehdî*¹³⁸, Mâlik b. Enes'ten mezhebini bir kitapta toplamasını ister, böylece hükümleraltında yaşayan halka bu kitabın içeriğiyle amel etmeyi emredeceğini bildirir. İmam Mâlik ise ona şöyle cevap verir: 'Rasûlullah'ın ashâbı değişik ülkelere yayılmıştır ve her ülke ahalisi kendisine ulaşan rivayetleri bu sahâbîlerden almıştır. İnsanları kendi hallerine bırak! İnsanlar farklı görüşte olabilirler, farklı hadisler işitmiş, onlara farklı rivayetler ulaşmış olabilir. Her bir kavim kendisine ulaşan hadis doğrultusunda amel etmektedir.'¹³⁹ Eğer Mâlik bütün müctehidlerin musîb olduğuna inanmasaydı, diğer ülkelerde yaşayan âlimlerin görüşlerini böyle söyleyerek ikrar etmezdi."¹⁴⁰

Ancak gerek İmam Mâlik'in kendi ifadeleri gerekse öğrencileri ve Mâlikî usûlcülere ait beyanlar kendisi Musavvibe'den olan İbnu'l-'Arabî'nin yukarıdaki yorumunu nakzetmektedir.

Mâlikî muhaddis ve fakih İbn 'Abdilber (v.463/1070) İmam Mâlik'in konu hakkındaki görüşü sadedinde şunları kaydetmektedir:

"Eşheb (b. Abdilazîz) 'Mâlik'i şöyle derken işittim: Hak yalnız birindedir, birbirine muhalif iki görüş birlikte doğru olamaz, hak ve doğru sadece birindedir.' demiştir."¹⁴¹ "Mâlik b. Enes'e Rasûlullah'ın ashâbının ihtilafı¹⁴² hakkında sorulunca 'Hatalı olanı da doğru olanı da vardır, içinden doğru olanını araştır!' dedi."¹⁴³

¹³⁷ Bâcî, a.y. Ayrıca bk. Alvân, *el-İctihâd ve davâbituhü inde'l-İmâmi's-Şâtbi*, s.192.

¹³⁸ Mâlik b. Enes'e aynı teklifin Ebu Ca'fer, Hârûn Reşid, Me'mûn ve Mehdî tarafından yapıldığına dair değişik rivayetler bulunmaktadır. Memun'un İmam Mâlik'e böyle bir şey teklif etmesi imkân haricindedir, çünkü Memun'un hilâfeti Mâlik'in vefatından sonradır. Diğer üç halifenin değişik zamanlarda İmam Mâlik'e aynı teklifi yapmış olması muhtemeldir. Avvâme, Muhammed, *Edebü'l-ihtilâf fi mesâili'l-ilm ve'd-dîn*, Ammân 1418/1997, s.39.

¹³⁹ Ebu Nuaym el-İsbahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Beyrut 1405/1984, VI, 332; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, İstanbul 1362/1943, II, 1908; Veliyyullah ed-Dehlevî, *el-İnsâf fi sebebî beyâni'l-ihtilâf*, Beyrut 1414/1993, s.38.

¹⁴⁰ Bâcî, *İhkâmu'l-fusûl*, s.622-623.

¹⁴¹ İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm ve fadlihî*, I, 177.

¹⁴² Tasvîbu'l-müctehidîn hakkında ileri sürülen görüşler bazen, "*Ashâb-ı kirâmın aralarında vuku bulan ihtilâflar arasında doğrunun tek olup olmadığı*" tartışması üzerinden belirtilmiştir. Örneğin bk. Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s.500.

¹⁴³ İbn Abdilber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm ve fadlihî*, I, 161.

Aynı eserde İbn Abdilber şöyle demektedir: “Mâlik’in konuyla ilgili görüşüne dair yazılı bir metne rastlamadım. Ancak şu var ki; İbn Vehb (v.197/813) “Kitâbu’l-ilm”de şöyle demektedir: ‘Mâlik’i kişinin saadeti doğruya ve hayra muvaffak olmasıdır, şekaveti ise hata üzere devam etmesidir’ derken işittim.¹⁴⁴ Ubeydullâh b. Ömer b. Ahmed’in dediğine göre; “Basralı ve Mısırlı fakihlerin hepsi, İmam Mâlik’in, ‘Müctehidler icthadın caiz olduğu konularda ihtilafa düşerlerse müctehidler görüşlerinden Allah katında yalnızca **birisinin doğru** olduğu’ şeklindeki görüşünü nakletmişlerdir.”¹⁴⁵

Diğer taraftan Mâlik b. Enes “Rasûlullah’ın ashâbının ihtilafında genişlik olamaz; hak ancak birindedir.” demiştir. Bunun üzerine ona “‘Öyleyse bütün müctehidler musîbtir’ diyenler kimlerdir?” şeklinde bir soru sorulunca “Bunun anlamı iki zıt görüşün aynı anda doğru olması değildir.” diye karşılık verdi.¹⁴⁶

İmam Mâlik’in kendisine ait olan şu sözü de Muhattat görüşünü benimsediğini göstermektedir: “Ben ancak bir insanım; hata da ederim doğru da... Görüşüm ne zaman Kitap ve Sünnet’e uyum gösterirse onu alın, ne zaman da aykırı olursa onu terk edin.”¹⁴⁷

Mâlikî usûlcü ve fakih Bâcî (v.494/1100) “Mâlik’in öğrencilerinin cumhuru, **doğrunun tek hükümde olduğu kanaatindedir.**” demektedir.¹⁴⁸

Ayrıca Hanbelî mezhebi usûl kitaplarından “el-Müsevvede”de “İmam Mâlik’ten hata eden müctehidle ilgili nakledilen ifadelerin bir kısmı o kadar açıktır ki, neredeyse **hata eden** müctehidin günahkâr olacağı kanaatine sahip olduğu hissini vermektedir.”¹⁴⁹ cümleleri yer almaktadır.

Ubeydullah b. Ömer “Mâlikîlerin meşhur âlimleri ve Kâdî İsmâîl b. İshâk gibi Bağdathî olanlarının arasında bu konuda bir ihtilaf bilmiyorum. Hepsi Mâlik’in görüşünün, yorumun meşru olduğu hukukî olaylarda müctehidler icthadla ulaştığı görüşlerden, Allah katında birinin doğru olduğu şeklinde olduğunu nakletmektedir.” demektedir.¹⁵⁰

D. Ahmed b. Hanbel’in (v.241/855) Konuyla İlgili Görüşü

Ahmed b. Hanbel ve mezhebinin görüşü, fikhî görüşler içinde “Hak Allah katında birindedir. Bu noktada kişiye düşen icthad etmesidir. Muhallifine de ‘sen hatalısın’ diyemez. Rasûlullah’ın ashâbı bir konuda ihtilaf edip

¹⁴⁴ İbn Abdilber, a.e., I, 146.

¹⁴⁵ İbn Abdilber, a.e., I, 147.

¹⁴⁶ Şâtîbî, el-Muvâfakât, IV, 69-70.

¹⁴⁷ İbn Abdilber, a.e., II, 70.

¹⁴⁸ Bâcî, İhkâmu’l-fusûl, s.622.

¹⁴⁹ Âlu İbn Teymiyye, el-Müsevvede, s.497.

¹⁵⁰ İbn Abdilber, Câmi’u beyâni’l-ilm ve fadlihî, II, 73. Mâlik b. Enes’in Muhattat görüşünü destekleyen sözleri için ayrıca bk. Hatîf el-Bağdâdî, el-Fakîh ve’l-mütefakkîh, II, 115.

*farklı görüşleri benimsemeleri halinde doğru olanı aralarında birisindedir.*¹⁵¹ Bekr b. Muhammed'in babasından yaptığı nakle göre Ahmed b. Hanbel bu düşünceye ima ederek şöyle demiştir: "Hak Allah katında birdir, kişinin bunu bulmak için ictehad etmesi gerekir."¹⁵²

Hanbelî usûlcü **İbnu'n-Neccâr** (v.972/1564) "Zannî meselede, Allah katındaki doğru tektir ve onun hakkında delil vardır. Müctehidin de ona ulaştığına kanaat getirene kadar onu araması gerekir. Kim onu bulursa musîb, kim de bulamazsa muhtîdir, lâkin sevap kazanır. Ahmed ve arkadaşlarının çoğu böyle düşünmektedir."¹⁵³ demektedir.

Ahmed b. Hanbel, şer'î bir meselede muârızî olmayan sahîh bir hadis varsa, zayıf hadis ya da sahabe kavliyle amel eden kişinin muhtî olduğunu söyler. İki sahîh hadis varsa müctehid râcih (üstün) olanı alır, fakat mercûh (derece olarak aşağı) olan hadisle amel ederse onun hata ettiği söylenemez. Bir hadise karşı başka bir hadise dayanan mazurdur. Şâz da olsa herhangi bir hadise dayanarak ictehad eden ictehadında yanılrsa da muhtî olarak nitelemesiz.¹⁵⁴

Hanefî¹⁵⁵, **Şâfiî**¹⁵⁶, **Mâlikî**¹⁵⁷ ve **Hanbelî**¹⁵⁸ mezhebinde fıkah usûlüne dair eser kaleme almış olan önemli isimlerin konuyla ilgili sözleri göz önünde tutulduğunda, ictehadî çözümler içinde doğrunun tek/çok olduğu tartışmasında, bu mezheplere tâbi usûlcü ve fukahânın genel olarak *tahtie* (doğrunun tek olduğu) görüşünü benimsediklerini söyleyebiliriz.

Sonuç Yerine

Allah'ın iradesinin (hakikatin) furû çözümlerinin hangisinde olduğu kesin olarak belirlenemediğine göre, ictehad sonucu ortaya çıkan bu görüşlerin tartışılması ve eleştirilmesi son derece doğaldır. Bu belirsizlik se-

¹⁵¹ Ebu Ya'lá el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 417; Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s.498-499. Ahmed b. Hanbel'in Muhattie görüşleri için ayrıca bk. İbn Akîl, *el-Vâdih*, V, 356.

¹⁵² Âlu İbn Teymiyye, *a.e.*, s.498.

¹⁵³ İbnu'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, IV, 489.

¹⁵⁴ Ebu Ya'lá el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 417; Kelvezânî, *et-Temhîd*, IV, 310; Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s.504; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, XX, 25.

¹⁵⁵ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, s.407; Pezdevî, *el-Usûl*, IV, 30-38; Serahsî, *el-Usûl*, I, 127, II, 14, 131; İbnu'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, III, 389; İbn Abdîşşekûr, *Müsellemu's-sübût*, II, 380-381.

¹⁵⁶ Şîrâzî, *el-Lüma'*, s.261; a.mlf., *Şerhu'l-lüma'*, II, 1048; Cüveynî, *el-Varakât*, s.59; a.mlf., *el-Burhân*, II, 865-866; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 504; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 414; Beydâvî, *el-Minhâc*, III, 275; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, III, 400; Teftazânî, *Şerhu'l-'Akâid*, s.79-80; a.mlf., *et-Telvîh*, II, 118.

¹⁵⁷ Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl*, s.623-624; İbn Rüşd, *ed-Darûrî*, s.139, 140; Karâfî, *Tenkîhu'l-fusûl*, s.346; Şâtübî, *el-Muvâfakât*, IV, 63.

¹⁵⁸ Kelvezânî, *et-Temhîd*, IV, 310; İbn Akîl, *el-Vâdih*, V, 356; İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzir*, III, 602; Tüfî, *el-Bülbül fi Usûli'l-fikh alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Beyrut 1424/2003, s.125; Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s.497; İbnu'l-Lahhâm, *el-Muhtasar fi usûli'l-fikh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s.236-237; İbnu'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, IV, 489; İbn Bedrân, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, s.197-198.

bebiyle, herhangi bir ictihadî görüş, sadece kendisinin ilahî iradeyi temsil ettiğini ve isabetli olduğunu ileri sürmesi söz konusu değildir. Bu nedenle ictihad sonuçlarının tartışılması, kesin doğrular ve kesin yanlışlar arasında değil, doğruluk ve yanlışlığı muhtemel kanaatler arasındadır.

İnsanların bir konuda birbirlerine aykırı görüşleri benimsemeleri ve ihtilaf etmeleri gayet tabiidir. Âlimlerin ihtilafı dînin kendi içinde çelişki taşımasından değil, haricî unsurlar sebebiyledir. Bu unsurlar özetle; nassın müctehide ulaşmaması, müctehidin nassın zayıf ya da diğer naslar karşısında mercûh olduğunu düşünmesi, ictihad yöntemlerinin farklı olması ve bazı nasların farklı şekilde yorumlanmaya müsait karakterde olması gibi, bazen müctehidin yetenekleriyle bazen de dil faktörüyle ilgilidir.

Bütün şer'î hükümler hakkında kesin deliller konulmayıp bir kısmının zanna tâbî kılındığı usûlcülerin büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmekte ve şer'î hükümlerde zannî delillerin muteber olması genişlik ve kolaylık gerekçesi ile açıklanmaktadır. Hakkında kesin delil bulunmadığı için ictihada elverişli olan ve hükmü ictihad yoluyla açıklanan mesele doktrinde "müctehedün filh" veya "ictihadî mesele" olarak adlandırılmaktadır.

Fıkıh usûlü literatüründe "*tasvîbu'l-müctehidîn-tahtietü'l-müctehidîn*" başlıkları altında işlenen tartışmanın tarafları **Musavvibe-Muhattie** olarak isimlendirilmiştir. Buna göre **Musavvibe**; "*İctihadın alanına giren ihtilaflı konularda Allah katında muayyen bir doğru olmayıp; doğru, müctehidin zannından ibarettir ve bütün müctehidler doğruya isabet etmiştir*" şeklinde bir kanaate sahip olmasına karşın **Muhattie**; "*İctihadî konularda Allah katında muayyen bir doğru bulunup müctehidin bu doğruya ulaşmak için elinden geleni yapması gerekir ve müctehidler arasında doğruyu bulan sadece birisidir, diğerleri yanılmıştır*" görüşünü benimsemektedir. Görüldüğü üzere tartışmanın temeli Allah katında ictihad öncesinde belirlenmiş bir hükmün olup olmadığı sorusuna dayanmaktadır.

Özellikle klasik dönem fıkıh usûlü kitaplarının neredeyse hepsinde bu tartışmayla ilgili az ya da çok malumat bulmak mümkündür. Usûlcüler bu eserlerde mezkûr ihtilafın taraflarını ve delillerini ifadeyle beraber kendi görüşlerini de vermeyi ihmal etmemişlerdir. İlk usûl kitaplarından son asırlarda yazılanlarına kadar neredeyse tamamında tartışma bütün boyutlarıyla irdelenmiştir.

Aklî/itikadî konularda, doğrunun tek olduğu, bütün müctehidlerin doğruya isabet edemeyeceği hususunda fukahâ ve usûlcülerin icmâsı vardır.

Ubeydullah b. Hasen el-'Anberî (v.168/784)¹⁵⁹ ve **Câhız** (v.255/869)¹⁶⁰, sözü geçen icmâya aykırı olarak aklî/itikadî konularda farklı görüşlerin/inançların musîb olduğu kanaatindedir.

Ayrıca **İbn 'Uleyye** (v.193/809), **Bişr el-Merîsî** (v.218/833), **Ebu Bekr el-Esam** (v.225/839)¹⁶¹ ve **Ca'feriyye Şiası**¹⁶², fikhî konularda yanılan müctehidin sorumlu ve günahkâr olduğunu söyleyerek "hata eden müctehidin mazur olduğu, hatta icihad sebebiyle sevap kazanacağı" şeklindeki İslam âlimleri arasındaki genel kanaate aykırı görüş öne sürmüşlerdir.

Meşhur Dört İmam ve tâbillerinin de içinde bulunduğu **cumhur** ulemâ icthadî çözümlerinin *hata* ile nitelenebileceği, müctehidler arasında doğrunun *tek* olup diğerlerinin yanıldığı şeklindeki *Muhattie* görüşünü benimserken, ihtilaf edenler sayısınca doğrunun varlığını savunan *Musavvibe* ekolü Basra Mu'tezilesinden **Ebu'l-Huzeyl el-'Allâf** (v.226/840), **Ebu Alî el-Cübbâî** (v.303/915), **Ebu Hâşim el-Cübbâî** (v.321/933)'den itibaren dile getirilmeye başlanmış¹⁶³, daha sonra **Ebu'l-Hasen el-Eş'arî** (v.324/935)¹⁶⁴, **Bâkullânî** (v.403/1013)¹⁶⁵ ve **Kadı Abdulcebbar** (v.415/1024)¹⁶⁶ gibi kişiler tarafından savunulmuş, **Gazzâlî**'de (v.505/1111)¹⁶⁷ ise ivme kazanmıştır. Genel olarak **Zeydiyye** mezhebine bağlı usûlcülerin eğiliminin de bu yönde olduğu müşahade edilmektedir.¹⁶⁸

¹⁵⁹ Ebu Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Udde*, II, 416; Şirâzî, *el-Lüma'*, s.258; a.mlf., *Şerhu'l-lüma'*, II, 1043; a.mlf., *et-Teb-sıra*, s.496; Kelvezânî, *et-Temhîd*, IV, 307; İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzır*, s.413; İbn Sâ'atî, *Nihâyetü'l-vusûl*, s.278; Tûfî, *el-Bülbül*, s.125; Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s.495; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 31; Ahmed b. Yahyâ el-Murtazâ, *Minhâcu'l-vusûl*, s.765.

¹⁶⁰ Sübkî, *el-İbhâc*, III, 257; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 359; İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzır*, s.413; Tûfî, *el-Bülbül*, s.125.

¹⁶¹ Şirâzî, *Şerhu'l-lüma'*, II, 1051; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 414; İbn Sâ'atî, *Nihâyetü'l-vusûl*, s.278; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhîd*, IV, 535; Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl*, s.437.

¹⁶² Ebu Ca'fer et-Tüsî, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, Kum 1417/1996, II, 725-726; Cüveynî, *Kitâbu'l-İctihâd*, s.28; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 361; Hasenî, *Behcetü'l-vusûl*, s.377.

¹⁶³ Kelvezânî, *et-Temhîd*, IV, 313; İbn Akîl, *el-Vâdih*, V, 358; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 159; Ermevî, *et-Tahsîl*, II, 290; İbn Sâ'atî, *Nihâyetü'l-vusûl*, s.278; Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, III, 613; Âlu İbn Teymiyye, *el-Müsevvede*, s.502; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 32; Sübkî, *el-İbhâc*, III, 259; İbnu'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, III, 388.

¹⁶⁴ Şirâzî, *Şerhu'l-lüma'*, II, 1048; Kelvezânî, *et-Temhîd*, IV, 314; Râzî, *el-Mahsûl*, II, 503; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, III, 399; Sübkî, *el-İbhâc*, III, 258.

¹⁶⁵ Bâkullânî, *et-Tahrîr ve'l-irşâd*, "es-Sağîr", Beyrut 1418/1998, III, 428; Ermevî, *et-Tahsîl*, II, 290; Tûfî, *Şerhu muhtasari'r-Ravda*, III, 613; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, IV, 32; Sübkî, *el-İbhâc*, III, 258; İbnu'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, III, 388; İbn Abdişşekûr, *Müsellemü's-sübü't*, II, 380.

¹⁶⁶ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî fi Evbâbi'l-tevhîd*, Mısır 1381/1961, XVI, 355, 361; Vezîr, *el-Musaffâ fi ilmi'l-vusûl*, s.819.

¹⁶⁷ Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 357-378.

¹⁶⁸ İbrâhîm b. Muhammed el-Hâdî, *el-Fusûlu'l-lü'lüeyye*, s.316; Ahmed b. Yahyâ el-Murtazâ, *Minhâcu'l-vusûl*, s.766; el-Vezîr, *a.e.*, s.819.

Hanefîlerden **Cessâs** (v.370/980)¹⁶⁹, Mâlikîlerden **İbnü'l-'Arabî** (v.543/1148)¹⁷⁰ ve **Kurtubî** (v.671/1273)¹⁷¹, Hanbelîlerden ise **Necmuddîn et-Tûfî**'nin (v.716/1316)¹⁷² Musavvibe görüşüne destek verdikleri tespit edilmiş olup bu konuda aralarında fikrî bir etkilenmenin varlığı, ihtimalden uzak görünmemektedir.

Her iki grup da ictihad ehliyetine sahip olmadığı halde ictihad etmeye kalkışan kişiler ile bu ehliyete sahip olup belli bir şer'î hükme ulaşmak için ictihad esnasında gerekli olan çabayı göstermeyen kişilerin uhrevî açıdan sorumlu olacağı noktasında fikir birliği etmektedir.

¹⁶⁹ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, IV, 325-331, 365.

¹⁷⁰ İbnü'l-'Arabî, *el-Mahsûl fi usûli'l-fikh*, Ammân 1420/1999, s.152; a.mlf.; *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 270, 291-292.

¹⁷¹ Kurtubî, *el-Câmi' liahkâmi'l-Kur'an*, XIV/158, XVI, 248; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIII, 320.

¹⁷² Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, III, 614-615.